

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Кафедра міжнародних комунікацій та політичного аналізу**

НАТАЛІЯ КАРПЧУК

**МІЖНАРОДНІ СИСТЕМИ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні
комунікації та регіональні студії»**

Конспект лекцій

ЛУЦЬК – 2023

УДК 327(072)

К 26

Рецензенти: Романюк Н., кандидат географічних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та регіональних студій факультету міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки.

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 1 від 27 вересня 2023 р.)*

К 26   **Карпчук Н.** Міжнародні системи та глобальний розвиток: конспект лекцій /
Н. Карпчук. – Луцьк, 2023. – 110 с.

Видання містить виклад лекційних тем освітнього компоненту «Міжнародні системи та глобальний розвиток» для магістрів першого року навчання за освітньо-професійними програмами «Міжнародна інформація та суспільні комунікації» та «Міжнародні відносини» за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» – базові теоретичні аспекти міжнародних систем, теоретична база аналізу міжнародних систем, тенденції й виклики глобального розвитку, тлумачення основних понять курсу.

УДК 327(072)

К 26

© Карпчук Н.П.

ЗМІСТ

ТЕМА 1. СИСТЕМНІСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ	4
Поняття «система»	4
Поняття «міжнародна система», підходи до її дослідження	6
Структура міжнародної системи	10
Могутність держави як рушійна сила у міжнародній системі	13
ТЕМА 2. ТИПОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ	16
Типи міжнародних систем за Е. Чемпелем	16
Типи МС за «полюсністю»	17
Класифікація МС за М. Капланом	19
Еволюція МС	20
Історичні типи МС	24
ТЕМА 3. КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	29
Ідеалізм	29
Політичний реалізм	34
Неореалізм, неолібералізм	39
ТЕМА 4. ТЕОРІЇ БІХЕВІОРИЗМУ (МОДЕРНІЗМУ)	45
Біхевіористична революція	45
Теорія М. Каплана та її критика	47
Теорія «цивілізаційних систем» Дж. Моделські	51
Теорія Й. Гальтунга	52
Теорії зв'язку	53
«Теорії поля»	55
Критика біхевіоризму	56
ТЕМА 5. ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА	59
Теорії географічного детермінізму	59
Расово-антропологічні теорії	67
Марксизм і неомарксизм	69
Цивілізаційні теорії	72
ТЕМА 6. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ	74
Теоретичні дискусії з питань глобалізації	74
Об'єктивний характер глобалізаційних процесів	77
Форми прояву глобалізації	80
ТЕМА 7. ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ	82
Амбівалентність глобалізації	82
Глобальні проблеми сучасного світу	83
Держави світу в умовах глобалізації	85
ТЕМА 8. ГЛОБАЛІЗМ ТА ЙОГО АЛЬТЕРНАТИВИ	87
Теорія глобалізму	87
Антиглобалізм	91
Альтерглобалізм	92
ТЕМА 9. ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ	95
Концепція глобального управління	95
Тренди глобального управління	99
Демократизація в контексті глобалізації	103
ДЖЕРЕЛА	108

ТЕМА 1. СИСТЕМНІСТЬ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1. Поняття «система»
2. Поняття «міжнародна система», підходи до її дослідження
3. Структура міжнародної системи
4. Могутність держави як рушійна сила у міжнародній системі

Поняття «система»

Система – множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем та між собою, і мають мету. Л. фон Берталанфі визначає систему як сукупність взаємозалежних чи взаємодіючих елементів, що утворюють певну стійку структурну єдність, в якій система реалізує свою цілісність.

Метою системи називають її бажаний майбутній стан. Залежно від стадії пізнання об'єкта, етапу системного аналізу у цей термін вкладають різний зміст — від ідеальних устремлень, що виражають активну свідомість окремих осіб або соціальних систем, до конкретних цілей-результатів.

Структурою системи називають сукупність необхідних і достатніх для досягнення цілей відношень (зв'язків) між її компонентами. При цьому в складних системах структура відображає не всі елементи та зв'язки між ними, а лише найістотніші, що мало змінюються при поточному функціонуванні системи й забезпечують існування системи та її основних властивостей. Структура характеризує організованість системи, стійку упорядкованість її елементів і зв'язків.

- *Стан системи* — це сукупність значень її параметрів (властивостей) у певний момент часу. Його визначають або через вхідні впливи й вихідні сигнали (результати), або через макропараметри, макровластивості системи (тиск, швидкість, температура, уставний фонд тощо).

- Якщо система здатна переходити з одного стану до іншого, то говорять, що вона має певну *поведінку*. Цим поняттям користуються, коли не відомі закономірності (правила) переходу з одного стану до іншого. Тоді зазначають, що система має якусь поведінку, та з'ясовують її характер, механізми, алгоритми тощо.

- *Рівновага* — це здатність системи за відсутності зовнішніх впливів, що збурюють (чи при постійних впливах), зберегти свою поведінку як завгодно довго.

- Під *стійкістю* стану системи розуміють ситуацію, коли малим змінам зовнішніх впливів відповідають малі зміни вихідних параметрів системи чи її властивостей.

- Поняття *розвитку*, як і поняття рівноваги та стійкості, характеризує зміну стану системи в часі. Воно допомагає пояснити складні термодинамічні й інформаційні процеси у природі та суспільстві. Відрізняють *еволюційний* та *стрибокподібний (революційний)* розвиток. У першому випадку характеристики з часом змінюються повільно, структура системи залишається незмінною. У другому — спостерігаються різкі стрибкоподібні зміни окремих параметрів системи, можуть змінюватися її будова й характер зв'язків між компонентами.

- *Адаптацією* називають процеси пристосування системи до зовнішнього середовища, унаслідок яких підвищується ефективність її функціонування. Ці процеси можуть супроводжуватися зміною структури та характеристик системи.

- *Функціонування системи* задається її структурою, яка повністю визначає *спосіб функціонування*. Відносно замкнута система з конкретною структурою функціонує однозначно. З іншого боку, функціонування не визначає структуру однозначно, тому що одна і та ж функція може бути реалізована різними структурами.

- *Оточення (наколишнє середовище)* системи теоретично включає все, що не входить в цю систему.

- *Вхід* – це зовнішнє відношення навколишнього середовища до системи, тобто «наколишнє середовище - система». Сукупність усіх входів становить узагальнений вхід як вектор окремих дій, зв'язків (відносин) та (або) параметрів стану (операндів).

- *Вихід* – це зовнішнє відношення системи до навколишнього середовища, тобто «система – навколишнє середовище». Сукупність усіх виходів може бути зведена до узагальненого виходу (вектора виходу).

Девід Істон визначає «політичну систему» як певний механізм функціонування влади, що визначає порядок розподілу ресурсів і цінностей. «Політична система ... - сукупність тих взаємодій, за допомогою яких цінності авторитарним способом привносяться у суспільство».

Вивчаючи політичні системи, Д. Істон приділяв основну увагу їх взаємодії з іншими підсистемами суспільства. За Істоном, політична система представляє собою організм, що активно реагує на зовнішні імпульси. Але, формуючись під впливом внутрішнього й міжнародного оточення, будь-яка політична система, в свою чергу, сама впливає на його формування (одержуючи вихідні з цього оточення імпульси, система впливає на нього за допомогою власних сигналів). Відмінною рисою взаємодії політичної системи з навколишнім середовищем є те, що вона здійснюється за допомогою політичної влади.

При побудові теоретичної моделі політичної системи використовуються чотири базові категорії: «*політична система*», «*наколишнє середовище*», «*реакція системи*» і «*зворотний зв'язок*». Відповідно до цієї моделі, механізм функціонування політичної системи містить у собі чотири фази:

- «Вхід» («введення») - вплив на політичну систему навколишнього середовища у формі *вимог і підтримки*.

- «Конверсію» («перетворення») - реакцію системи на вимоги навколишнього середовища, їх перетворення на певні рішення.

- «Вихід» («висновок») - здійснення ухвалених рішень у формі конкретних дій системи.

- «Зворотний зв'язок» - вплив дій системи на навколишнє середовище з метою формування на «вході» певних вимог і забезпечення підтримки.

За даною моделлю у систему ззовні надходять *вимоги* (думки індивідів з приводу розподілу цінностей у суспільстві: безпека, соціальний захист, освіта, медичні послуги та ін.), що послаблюють політичну систему, і *підтримка* (матеріальні й нематеріальні ресурси - податки, виконання обов'язків, правомірна поведінка, участь у виборах і референдумах та ін.), що підсилює систему.

Введення інформації складається з виявлення і аналізу існуючих інтересів (*функція артикуляції інтересів*), їх узагальнення та інтеграції (*функція агрегування інтересів*), що виконують *групи інтересів, громадські організації та політичні партії*, які формують і узагальнюють вимоги населення. Велике значення має й функція *політичної комунікації*, що забезпечує поширення політичної інформації між елементами політичної системи, системою та навколишнім середовищем.

Політична система переробляє вимоги, що надійшли до неї, і підтримку на рішення по розподілу цінностей (закони, розпорядження, інші норми) та виконує на підставі ухвалених рішень дії, відповідно до вимог суспільства. Функція *конверсії* (перетворення інформації) полягає у встановленні норм, правил (*законодавча діяльність*), а функція *виведення* - у застосуванні цих норм, виконанні конкретних дій (*виконавча діяльність*), а також у здійсненні контролю за дотриманням встановлених норм і застосуванні санкцій у випадку їх порушення (*правоохоронна, контрольна-наглядова діяльність*).

Для підтримки стабільності в суспільстві рішення та дії системи на «виході» повинні відповідати вимогам і підтримці на «вході». Саме на підтримку рівноваги системи спрямовані механізми *зворотного зв'язку* (цінності та настанови політичної культури, ідеологія, політична соціалізація, рекрутування політичної еліти та ін.).

Поняття «міжнародна система», підходи до її дослідження

Міжнародна система - це сукупність міжнародних акторів та відносин між ними. Як і інші соціальні системи, вона є системою взаємодії людей, що керуються у своїх діях свободою, свідомістю, ціннісними орієнтаціями тощо. Це означає, що визначальні чинники міжнародної системи пов'язані з такими феноменами, як вибір, мотивації, сприйняття та інші. *Нескоординована діяльність суверенних держав, що керуються своїми інтересами, формує міжнародну систему, що характеризується домінуванням обмеженої кількості найсильніших держав, а її структура визначає поведінку всіх міжнародних акторів.*

Зрушення в співвідношенні цих сил можуть змінити структуру міжнародної системи, але сама природа цієї системи, в основі якої лежить існування обмеженої кількості великих держав з несумісними інтересами, залишається незмінною. Це дозволяє аналізувати і прогнозувати лінії поведінки держав на міжнародній арені.

Метою міжнародної системи є підтримання внутрішнього стабільного стану. У структурному відношенні вона складається з незалежних та залежних змінних, взаємодія яких визначає загальний стан цих систем. Незалежними змінними вважаються актори (держави та міжнародні організації, транснаціональні сили), структура міжнародної системи (різні типи союзів та коаліцій), форми та види взаємодії між основними елементами системи (взаємодія у військових, дипломатичних, економічних, ідеологічних каналах в умовах конфлікту або співробітництва). До залежних змінних належить державна міць (здатність впливати на поведінку інших дійових осіб), управління силою (застосування сили однією державою щодо іншої), стабільність існуючої структури й процесів у міжнародній системі та їхня зміна.

Ж.-П. Деррієнік називає такі типи “примусів” (структурних характеристик) міжнародних систем: 1) число акторів; 2) розподіл сили між ними; 3) співвідношення між конфліктом і співробітництвом (система може бути більше конфліктною, ніж кооперативною, або навпаки, - більше кооперативною, ніж конфліктною. Якщо другий тип системи інституціалізується, то вона може трансформуватися в “організовану міжнародну систему”; 4) можливості використання тих чи інших засобів (сили, обміну, або переконання), що допускаються цією системою; 5) ступінь зовнішньої централізації акторів, тобто впливу характеру цієї міжнародної системи на їхню поведінку (а), а також розбіжність статусів між самими акторами (б).

Міжнародна система перебуває у взаємодії з її навколишнім середовищем. *Поведінка в межах однієї внутрішньої системи (держави) впливає на іншу та міжнародну систему в цілому.* Розвиток сучасної техніки, засобів масової комунікації робить політичні та економічні системи прозорішими з точки зору зовнішнього впливу. У свою чергу, внутрішня напруженість та насильство у державі також здатні суттєво вплинути на стан міжнародної системи.

Усі системні теорії міжнародних відносин виходять з існування законів функціонування міжнародних систем, хоча їхній характер можуть розуміти по-різному. Вони визнають зумовленість поведінки держав характером взаємин між найбільшими й найвпливовішими з них - великими державами. Вважається, що загальною рисою всіх міжнародних систем є їхній олігополістичний характер у сенсі домінування в них найбільш потужних держав і існуючих між ними відносин. Зміни в конфігурації співвідношення сил великих держав змінюють структуру міжнародної системи, але її природа, в основі якої лежить існування обмеженого числа головних акторів з різними інтересами, залишається незмінною. Нарешті, допускається можливість існування різних типів міжнародних систем і критеріїв їхніх класифікацій. Залежно від просторово-географічних характеристик, виділяють, наприклад, *глобальну (світову) систему та її регіональні підсистеми, елементами яких, у свою чергу, виступають субрегіональні підсистеми.* У якості відносно самостійної - функціональної - системи нерідко розглядаються види міжнародних відносин: економічна, політична, воєнно-стратегічна та інші системи.

Поняття «глобальна система» дозволяє розглядати світ як сукупність взаємодіючих структурних елементів - міжнародних акторів, що діють у геополітичному просторі різних рівнів. Ця система має поліструктурний характер: оскільки зв'язки між компонентами та

елементами в системах реалізуються через різні відносини, то системи вміщують у собі певну множинність тих чи інших структур. Принциповою ознакою набуття світовою системою ознак сучасності є структурні зміни, пов'язані з формуванням капіталістичної економіки та набуттям економічними відносинами визначальної ролі в житті суспільств, що належать до світової системи. Взаємодія міжнародних політичних, військових, економічних, науково-технічних, ресурсних чинників світового розвитку впливає на стан світового співтовариства, на співвідношення сил і внутрішнє становище окремих держав. Тривалий час військово-політична підсистема домінувала над економічною, однак у міру інституціоналізації капіталістичних господарських структур економічна підсистема набула вирішального значення, хоча еластична комбінація військово-політичних і соціо-культурних елементів продовжує відігравати важливу роль у її функціонуванні.

Якщо в період становлення системи вирішальну роль відігравали велика територія й численне населення, то зараз могутність світових центрів визначається здатністю мобілізувати знання й багатство на цілі світової стратегії. Епоха деколонізації, що наступила в другій половині ХХ ст., певною мірою змінила стратегію світових центрів: вони дедалі більше стають регуляторами потоків інформації, "віддають накази", які забезпечують їхнє панування на світових ринках і контроль над клієнтурою, визначають технологічний прогрес. Могутність центрів сучасної світової системи також вимагає стабільних внутрішньосуспільних відносин, з налагодженим механізмом регулювання внутрішніх суперечностей, який дозволяє долати кризові ситуації, викликані змінами у процесі розвитку.

В основі сучасної світової системи лежить капіталістична організація суспільства. Рушійною силою розвитку сучасної світ-системи, в основі якої лежить капіталістичний світ-економіка, є безупинне нагромадження капіталу. Процес мондіалізації визначається змінами капіталістичної системи, серед витоків яких - кризи. Криза є таким самим природним явищем у функціонуванні системи, як і експансія. Капіталізм може розвиватися лише завдяки постійному розширенню сфери свого впливу. Це супроводжується дедалі більшим поширенням універсальних норм і цінностей, уніфікацією усіх сфер суспільного життя, нівелюванням особливостей, зменшенням технологічних, мовних та інших відмінностей. З іншого боку, відбувається поглиблення відмінностей у демографічній політиці, рівні та способі життя. У центрах світової системи зосереджуються багатство, інновації, стабільне, але старіюче населення, у той час як на периферії - незаможне, постійно зростаюче населення.

Світова система містить складні підсистеми - держави, регіони, інші утворення, які змінюються в процесі й під впливом світового розвитку. Процеси таких змін мають яскраво виражений циклічний характер, унаслідок чого складається живий, пульсуючий, цілісний комплекс - світове співтовариство.

Різниця в розумінні науковців специфіки особливостей міжнародної системи тягне за собою й різні підходи до її дослідження. Існує декілька таких підходів: традиційно-історичний, історико-соціологічний, евристичний, змішаний та емпіричний.

Основою *традиційно-історичного* підходу є використання поняття «міжнародна система» для визначення дипломатичних відносин між державами в той чи інший історичний період в тому чи іншому регіоні: наприклад, європейська система XVII століття, заснована на принципах Вестфальського договору 1648 року; система політичної рівноваги європейських держав XIX століття; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1989 років. Основний недолік подібного підходу полягає у тому, що він не спрямований на пошук закономірностей функціонування міжнародної системи, обмежений описом взаємодій між

головними акторами -великими державами, тоді як головне в системному підході – з'ясування закономірних зв'язків між характером міжнародної системи та поведінкою її основних елементів - міжнародних акторів.

Так, наприклад, Р.Арон, який є одним із засновників *історико-соціологічного* підходу у дослідженні міжнародних відносин, зробив головним відправним пунктом своїх думок про міжнародні системи досвід історії, відсторонює будь-яку спробу конструювання абстрактних моделей. Порівнюючи відносини між грецькими полісами, європейськими монархіями XVII століття, державами Європи XIX століття та взаємодію сучасних йому систем Сходу та Заходу, він шукав в них повторювання, які б дозволили відокремити деякі загальні закономірності, підтвержені уроками історичного минулого та вивченням сучасного. Аналіз типової міжнародної системи не дає можливості передбачити дипломатичну подію або диктувати правителям лінію поведінки, яка відповідає типу системи.

Інший американський вчений, Р. Роузкранс, намагався здійснити синтез соціологічного та евристичного підходів (метод пошуку та відкриттів). Розглядаючи конкретні історичні ситуації, він виділяє дев'ять послідовних міжнародних систем, відповідно історичним періодам: 1740-1789, 1889-1814, 1814-1822, 1822-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945- 1960 рр. Потім він аналізує кожний період та намагається знайти фактори, які б сприяли стабільності системи, або навпаки, впливали на її дестабілізацію.

Подібний підхід використовував англійський вчений Є.Луард, який багато та плідно працював в галузі соціології міжнародних відносин. Він відокремлював сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510-338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300-1559рр.), ера релігійного панування (1559-1648 рр.), період виникнення та розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789 рр.), епоха націоналізму (1789-1924, рр.), ера панування ідеологій (1914-1974 рр.). Дані історичні системи Е.Луард аналізує за допомогою ідеології, еліти, мотивації, засоби, які використовують актори, стратифікація, структура, норми, ролі та інститути. Спираючись на вказані елементи автор досліджує вплив кожного з них на структуру та функціонування міжнародних систем, на їх зміну в часі та просторі.

Більшість вчених, які досліджують міжнародні системи, визнають, що на їх існування впливають, перш за все великі та впливові держави, припускається можливість розвитку різних типів міжнародних систем та критеріїв їх класифікації.

Залежно від просторово-географічних характеристик виділяють, наприклад, загальнопланетарну міжнародну систему та її регіональні підсистеми-компоненти, елементами яких, в свою чергу, виступають субрегіональні підсистеми.

Залежно від мети дослідження об'єктом можуть виступати такі типи міжнародних систем, як стабільні та нестабільні, конфліктні, кооперативні, відкриті та закриті тощо.

Міжнародна система у широкому розумінні є цілісною сукупністю яка включає:

а) різні суб'єкти міжнародної системи: суверенні держави; об'єднання держав, які не є суб'єктами міжнародного права (наприклад, Рух неприєднання, держави, які не мають виходу до морів, та інші); нації та народи, які прагнуть до свободи, незалежності та створення суверенної держави (наприклад, арабський народ Палестини, народи Західної Сахари, курди); універсальні та регіональні міжнародні міжурядові організації (наприклад, Організація Об'єднаних націй, Міжнародна організація праці, Ліга арабських держав та інші.; державоподібні утворення (наприклад, Ватикан, у минулому вільні міста Краків та Данциг, Вільна територія Трієст, Західний Берлін); міжнародні неурядові організації (наприклад, Міжнародна асоціація юристів-демократів, «Грінпіс», молодіжні, жіночі, студентські,

ветеранські організації та інші); міжнародні конференції, комітети, комісії, міжнародні суди, трибунали, транснаціональні корпорації, фізичні та юридичні особи різних держав та інші;

б) різноманітні відносини між суб'єктами міжнародної системи: політичні, економічні, торговельні, науково-технічні, культурні, конфесійні; інші відносини матеріального та нематеріального характеру в усьому IX розмаїтті;

в) сукупність правових систем, у тому числі й національних в рамках яких здійснюються різноманітні відносини між суб'єктами міжнародної системи.

Умовно міжнародною системою можна визнати земну людську цивілізацію в усіх її проявах, взаємодії та співробітництва в рамках існуючих правових систем.

Міжнародна система в узькому розумінні є цілісна сукупність, яка включає:

а) суверенні держави; нації та народи, які прагнуть до свободи та незалежності, створення незалежної держави; міжнародні міжурядові організації; державноподібні утворення - суб'єкти міжнародного права;

б) відносини між суб'єктами міжнародного права - міжнародні відносини;

в) особлива правова система, яка діє в публічно-правових відносинах між суб'єктами міжнародного права - міжнародне публічне право.

Таким чином, складовими частинами або компонентами, міжнародної системи є суб'єкти міжнародного права, міжнародні відносини між суб'єктами міжнародного права та безпосередньо міжнародне право.

Загалом більшість дослідників погоджуються, що міжнародна система характеризується такими особливостями:

- сукупністю взаємопов'язаних елементів, що перебувають між собою у певних причинно-наслідкових зв'язках;

- функціональною цілісністю;

- сукупністю відносин, дій та учасників;

- сукупністю, що становить органічну єдність із міжнародним середовищем;

- ієрархічно-структурованою цілісністю, а не спонтанною чи анархічною множиною складових;

- статичною, а у процесі свого розвитку постійно видозмінюється.

Міжнародну систему можна визначити як ієрархічно-структуровану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, що пов'язані між собою сталими взаємовідносинами.

Структура міжнародної системи

Системність як одну з найістотніших особливостей міжнародних відносин більшість сучасних дослідників приймають а рїгї. Системний підхід, основи якого розроблені у працях Л. фон Берталанфі, А. Рапопорта, Д. Істона, виявився надзвичайно доречним як у питаннях розуміння сутності об'єкта дослідження, так і в методології його дослідження. Справді, важко уявити міжнародні відносини як сукупність хаотичних зв'язків, а їх учасників чимось аморфним, де вони функціонують відірвано один від одного. Системний підхід ґрунтується на припущенні про міжнародні відносини як про єдиний організм, що розвивається та вдосконалюється за певними законами. Переваги такого підходу очевидні, оскільки він дає змогу застосовувати у дослідженнях науковий аналіз і синтез, моделювати й прогнозувати майбутні явища та процеси. Інакше дослідникам залишається лише функція констатації реальності, а експланаційні та прогностичні можливості науки стають у край обмеженими.

Характеризуючи міжнародні системи, можна визначити три основні особливості для всіх їхніх типів:

1. Параметри міжнародних систем не є сумою параметрів їх елементів, позаяк їх взаємозв'язок породжує якісно новий рівень цілісності.

2. Елементи міжнародних систем є системами нижчого ієрархічного рівня і можуть розглядатись як такі лише в межах мак-росистеми, до якої вони належать.

3. Міжнародні відносини як макросистема мають три рівні організації: цілісний (макро), частинний (мезо) та елементарний (мікро), що відповідає системам, підсистемам та елементам (складовим).

Теоретична модель міжнародних відносин може бути подана як схема «елемент — взаємозв'язок — структура», кожна зі складових якої є предметом окремого наукового дослідження. У будь-якому разі не варто забувати, що міжнародна система є науковою абстракцією, певною понятійно-категорійною моделлю реально існуючих міжнародних відносин, що створюється для їх розуміння та пояснення.

Міжнародні відносини, як і їх учасники, не можуть існувати поза системою, яку вони самі ж і створюють: фактом свого існування, діями, зв'язками та впливами. Водночас міжнародна система впливає на них зворотно, визначаючи межі їх функціональної активності, місце в ієрархії тощо. З огляду на це, основним питанням теорії міжнародних відносин є дослідження міжнародних систем, їх структурних особливостей та закономірностей, процесів еволюції, циклів, фаз, станів, у яких вони перебувають.

Категорія «*міжнародна система*» є загальноприйнятою, досить широкою та гнучкою у використанні. Лише деякі дослідники, зокрема Б. Рассет і Х. Старр, уживають категорію «світова система», в окремих працях також застосовується категорія «глобальна система». Таке окреслення системи є неприйнятним для багатьох учених, хоча б тому, що вони, перебуваючи на позиціях регіоналізму, принципово не погоджуються з твердженням про глобальний характер міжнародної системи.

Усі дослідники, які в той чи інший спосіб дефініювали міжнародну систему, визначали як її найістотнішу рису взаємодію та взаємозалежність між елементами системи (які вони, зрештою, по-різному тлумачили). К. Холсті визначив її як сукупність незалежних політичних спільностей — племен, полісів, націй чи імперій, які взаємодіють між собою зі значною частотою і згідно з певним упорядкованим процесом. Дж. Розенау трактує це поняття як макроскопічне явище дії та протидії національних суспільних структур, в основі яких конфлікти і рішення малих груп, великих організацій, можливості та обмеженість суспільних інститутів.

Дещо простіше міжнародну систему визначають Р. Арон та К. Волтц. Зокрема, Р. Арон вважає, що вона є сукупністю, узаконеною політичними одиницями, які підтримують регулярні зв'язки одна з одною. К. Волтц окреслює міжнародну систему як структуру, що формує політичні взаємовідносини між її учасниками. Крім цього, він зауважує, що одиниці формують структуру системи, так само, як структурні особливості міжнародного середовища впливають на одиниці системи, тобто держави.

Принциповим положенням цих дефініцій є констатація активної ролі «одиниць» у складі системи, які організують її своїми діями, визначаючи характер, структуру та особливості, але результатом їхніх інтеракцій стає виникнення системи, яка впливає на них, визначаючи їх місце, роль, значення і потенційні можливості.

Загалом більшість дослідників погоджуються, що міжнародна система характеризується такими особливостями:

- вона є сукупністю взаємопов'язаних елементів, що перебувають між собою у певних причинно-наслідкових зв'язках;
- вона є функціональною цілісністю;
- вона є сукупністю відносин, дій та учасників;
- вона є сукупністю, що становить органічну єдність із міжнародним середовищем.

До цього важливо додати ще дві істотні особливості міжнародної системи:

- вона є ієрархічно-структурованою цілісністю, а не спонтанною чи анархічною множиною складових;
- вона не є статичною, а у процесі свого розвитку постійно видозмінюється.

З огляду на сказане вище, міжнародну систему можна окреслити як ієрархічно-структуровану, цілісну сукупність учасників міжнародних відносин, що пов'язані між собою сталими взаємовідносинами.

Структура міжнародної системи охоплює три рівні організації: на першому міжнародна система розглядається як цілісність, на другому — як поєднання підсистем учасників і відносин між ними, на третьому вона є поєднанням елементарних складових елементів — учасників міжнародних відносин. Підсистеми складаються з елементів системи й самі є елементами системи (надсистеми). Рівень підсистем об'єднує складові, які є також системами на нижчому ієрархічному рівні. Дж. Бартон визначив, що підсистема — це система в собі, що може бути ізольована (хоча в ізоляції її функціональна доречність не завжди очевидна).

На думку Я. П'єтрася: «Міжнародні підсистеми складаються з елементів і самі є елементами системи (надсистеми)». Ю. Кукулка та В. Щепанський (польські вчені) вважають, що доречніше називати такі структурні цілісності «групами міжнародних систем», а замість категорії «міжнародна система» варто вживати поняття «система держав» або «система міжнародних відносин». Така модель структури міжнародної системи не може бути визнана особливо продуктивною, бо зведення її до стосунків між державами, або лише до відносин, занадто вузьке.

З точки зору внутрішньої структури системи міжнародних відносин можна чітко виокремити дві підсистеми, стосовно яких немає серйозних суперечок: учасники та відносини між ними.

Підсистема учасників. Учасники міжнародних відносин розглядаються як елементи міжнародної системи. Елементами системи є всі учасники міжнародних відносин, до якого б типу вони не належали, але основним елементом завжди є держава.

Підсистема відносин — це система нижчого ієрархічного рівня, складовими якої є стосунки всіх видів і типів та ієрархічні взаємозв'язки, що виникають між учасниками міжнародних відносин.

Усі рівні структурної організації міжнародної системи пронизані як вертикальною, так і горизонтальною взаємозалежністю і взаємозв'язком, що, своєю чергою, посилює цілісність системи. Більшість дослідників визначають атрибутами міжнародної системи границю, входи та виходи. Закладено також те, що потрібно розрізняти оточення системи та її середовище.

Границю системи розуміють як аналітичну межу поширення системи.

Вхід у міжнародну систему розуміють як канал, через який середовище впливає на систему у вигляді натиску.

Вихід системи розуміють як канал, через який вона діє на середовище, що її оточує, з певною силою натиску пристосовуючи його до своїх потреб.

Середовище системи є частиною оточення, яке підтримує з нею істотні зв'язки.

Визначені таким чином атрибути характеризують деякі міжнародні системи, починаючи з регіональних і завершуючи міжрегіональними, але зовсім не стосуються рівня глобальної міжнародної системи, яка ототожнюється зі світовим міжнародним середовищем і є проявом його структурної організації. Можна вважати, що світова система завжди є середовищем, яке істотно впливає на будь-які міжнародні системи нижчого ієрархічного рівня.

Могутність держави як рушійна сила у міжнародній системі

Ієрархія властива будь-якій системі, позаяк без неї множина елементів перетворюється на аморфне утворення, тобто множину випадкових одиниць. Ієрархію розуміють як розташування частин або елементів цілого в певному порядку — від вищого до нижчого. Її важливою особливістю є субординація — певне підпорядкування нижчих елементів системи вищим. У міжнародній системі ієрархія виявляється в тому, що кожен учасник міжнародних відносин посідає певне місце залежно від системних параметрів, які його характеризують. Учасники не є однорідними щодо свого місця в системі навіть тоді, коли належать до одного типу. Якщо припустити зворотне, то доводиться констатувати, що будь-які стосунки втратили б сенс, тому що однакові можливості, ресурси та потреби унеможливили б взаємозв'язки взагалі.

Критерій, за яким треба відділяти групи учасників одну від одної, розставляючи їх за різними рівнями ієрархії, в теорії міжнародних відносин не підлягає дискусії. Ним є сила, найважливіша серед змінних, що визначають ієрархічні взаємозв'язки, оскільки власне її параметри визначально впливають на формування міжнародної системи. Поняття «сила» походить з англійської наукової літератури (*power*), де воно трактується як «міцність» і як «примус до чогось». До міжнародної системи, очевидно, правильніше застосовувати поняття «могутність», яке має статичний характер.

Могутність держави розуміють «як загальну суму можливостей, що можуть бути використані для оптимального виконання основних функцій, для реалізації... державних інтересів у сфері міжнародних відносин».

Могутність, на думку більшості дослідників, охоплює матеріальні та нематеріальні параметри. До факторів, які найчастіше вважають складовими поняття «могутність держави», належать:

1. *Географічні* — положення, розмір території, її орографічна та гідрографічна характеристика, природні умови.

2. *Демографічні* — чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення (вікові, етнічні, релігійні тощо).

3. *Економічні* — забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова система країни, валовий національний продукт (ВВП).

4. *Інфраструктури* — шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій.

5. *Військові* — чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції.

6. *Політичні* — стабільність політичної системи держави, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах.

7. *Історичні*, які пов'язані з т. зв. історичною репутацією держави як суб'єкта міжнародних відносин.

8. *Психологічні*, що являють собою історично зумовлений менталітет населення.

Інакше кажучи, йдеться про параметри, які можна виміряти кількісно, а також ті, щодо яких це, принаймні поки що, неможливо. Тут варто розрізняти всі складові за приналежністю до надзвичайно близьких, але не тотожних понять «могутність» і «сила». Могутність, як було показано вище, є поняттям статичним, оскільки охоплює елементи, які визначають потенціал держави й які переважно (за винятком якості географічного положення) можна виразити кількісно. Силу ж розуміють більш операційно та динамічно, тобто як могутність, що застосовується або може бути застосована в конкретній ситуації.

Могутність будь-якої держави світу можна частково оцінити кількісними параметрами, що стосуються площі території, чисельності та структури населення, частки придатних для використання природних ресурсів, валового національного продукту, рівня життя, чисельності та оснащеності збройних сил, рівня розвитку економіки (промисловості, сільського господарства, інфраструктури тощо). Кожен із цих параметрів можна розглядати як потенційну можливість, причому його використання доцільне лише у порівнянні з такими ж параметрами інших держав світу. Сумарний показник може бути виведений завдяки широко практикованому в наукових дослідженнях методу багатовимірного аналізу, що дасть змогу абстрактно розташувати держави на різних щаблях ієрархії міжнародної системи, тобто судити про характер їх розташування в порядку «сильніший — слабший».

На думку В. Фукса, могутність держави засвідчують не її збройні сили, а показники чисельності населення та виробництва електроенергії і металу. Розрахунковий індекс могутності за точку відліку мав показник 100 одиниць, що надавались наймогутнішій державі у світі — США.

К. Джерман вважав, що могутність держави має оцінюватись залежно від показників її території, населення, промисловості та збройних сил, але у будь-якому випадку в їх співвідношенні треба враховувати наявність ядерної зброї. Цей фактор має давати, за інших рівних умов, перевагу державам, які володіють потужними ядерними боезарядами і засобами їх доставки до цілей. Зрештою, з огляду на технологічні особливості виробництва і зберігання ядерної зброї, нею можуть володіти лише досить великі та могутні держави. За К. Джерманом, індекс могутності держави можна знайти за формулою:

$$G = N \cdot (L + P + I + M),$$

де G — індекс могутності держави; N — коефіцієнт наявності в країні ядерної зброї; L — територія; P — населення; I — промисловість; M — чисельність військовослужбовців.

Р. Клайн запропонував емпіричне визначення могутності держави:

$$P = (C + E + M) \cdot (S + W),$$

де P — сила держави на конкретний момент часу; C — критична маса населення і території; E — економічні можливості; M — воєнні можливості; S — стратегічні цілі; W — воля до реалізації національної стратегії. У теоретичній концепції Р. Клайн досить вільно трактував поняття стратегічних цілей держави та виявленої політичною елітою волі до їх реалізації, звівши їх до сумарного коефіцієнта. У цій формулі стратегію він розумів як послідовно сплановану і здійснену зовнішню політику держави, а волю до її реалізації — як схвалення її громадянами дій уряду, ступінь мобілізації суспільства для підтримки цих дій.

Вплив досить часто асоціюється з силою як динамічно застосованою могутністю, завдяки якій можна істотно впливати на поведінку інших учасників міжнародних відносин.

Власне так його інтерпретують у своїх працях Г. Моргентау, Н. Спайкмен, А. Волферс. Найбільш класично визначає вплив Ч. Кіндлебергер, — як умову, за якої держава *A* впливає на сукупність дій (рішень) держави *B* без істотного впливу *B* на *A*.

У. Ферніс розуміє вплив як імовірне використання могутності, що є основою понять «авторитет», «влада», «престиж». Виходячи з цієї ідеї, Р. Мерріт та Д. Зіннес пропонують розглядати вплив як виявлену за певних обставин могутність. Це ймовірність (*P*) того, що держава *X* застосує певну частину своєї могутності (*D*) для контролю за поведінкою держави *У* у розгляді певної проблеми (*G*). Такий підхід дає змогу не лише охарактеризувати явище, але й досліджувати його суто формально.

Вплив є одним із проявів існування міжнародної системи, бо «одним із найважливіших принципів функціонування міжнародної системи є прагнення держав отримати контроль над поведінкою інших акторів».

Вплив є більш динамічним поняттям і значно тісніше пов'язаний зі зовнішньою політикою. Він пронизує всі рівні ієрархії міжнародної системи і є функцією могутності держав.

Могутність, як би її не трактували, є єдиним адекватним критерієм розташування держав в ієрархії міжнародних систем. У ній можна виділити три найпростіші, але надзвичайно важливі для розуміння ієрархії систем закономірності:

- 1) чим вищий рівень могутності учасника міжнародних відносин, тим вищий щабель в ієрархії він займає;
- 2) чим вищий щабель в ієрархії він займає, тим сильніший та різноманітніший вплив він чинить на слабших за себе;
- 3) чим вище місце в ієрархії він посідає, тим ширший просторовий масштаб його впливу.

У цьому випадку цілком слушно запозичити розроблене та апробоване в теоретичних концепціях геополітики поняття «сфера впливу», яку розуміють як частину географічного простору, де розміщені держави чи інші учасники міжнародних відносин, що перебувають під впливом наймогутнішого учасника міжнародних відносин. Поняття «сфера впливу» можна застосовувати для окреслення сталих орієнтацій не тільки в зовнішній політиці, але також і в економіці, військовій справі, культурі, інформації. Сфери впливу в них також є реальністю і пов'язані з тими ж закономірностями, що й у політиці.

Уся множина учасників міжнародних відносин, за місцем кожного в ієрархії системи, може бути поділена на ранги, — групи, що об'єднують учасників за критерієм більш-менш однакового рівня могутності. У більшості наукових концепцій ранги дефініюються на основі якісної (гіпотетичної) оцінки, хоча в разі потреби можуть бути визначені, наприклад, за методом багатовимірної аналізу або емпіричними методами розрахунку індексу могутності держав. Здійснивши статистичне групування індексів могутності, можна розмістити держави у визначених за їх параметрами групах.

На основі наведеного вище поділу держав на ранги можна розробити таку ж градацію недержавних учасників міжнародних відносин. Наприклад, можна поділити ТНК на глобальні, міжрегіональні та регіональні, додавши також міжнародні спільні підприємства. Специфіка кожного типу учасників міжнародних відносин так чи інакше модифікує ранги, не змінивши суті ієрархії міжнародної системи.

Міжнародна система залежить, передусім, від конфігурації могутності держав, оскільки вони є наймогутнішими та найвпливовішими учасниками міжнародних відносин.

Саме тому у теорії міжнародних відносин намагання встановити ієрархію держав завжди було пріоритетним, порівняно з проблемами визначення співвідношення між їх учасниками.

Загалом в ієрархії будь-якої міжнародної системи можна виокремити чотири ранги держав:

- I — високорозвинені наддержави, що домінують у міжнародній системі;
- II — високорозвинені регіональні наддержави;
- III — середні за розвитком суверенні та незалежні держави;
- IV — відсталі та несамостійні держави, залежні території.

Однією з надзвичайно важливих особливостей ієрархії міжнародних систем є постійна змінність параметрів могутності держав, що спричиняє зміни в їх розміщенні. Розвиток системи є процесом, що зумовлює глибокі якісні трансформації на всіх рівнях ієрархії і виражається у зміні її типу, що призводить до задіяння якісно інших механізмів підтримання стабільності в ній.

ТЕМА 2. ТИПОЛОГІЯ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ

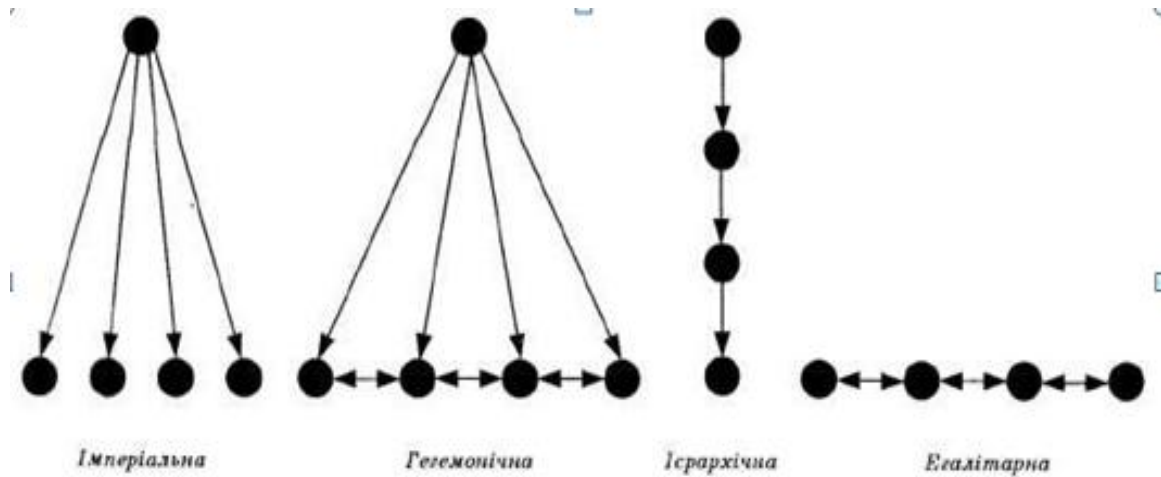
1. Типи міжнародних систем за Е. Чемпелем
2. Типи МС за «полюсністю»
3. Класифікація МС за М. Капланом
4. Еволюція МС
5. Історичні типи МС

Типи міжнародних систем за Е. Чемпелем

«Досягнення цілей держави залежить від характеру міжнародної системи. Останній визначається типом і могутністю панівних акторів». Водночас міжнародні системи постійно видозмінювались й ускладнювались, що було об'єктивним чинником формування щораз складніших механізмів взаємодій між державами. Постійне розширення їх кількості та географічного ареалу взаємодій призвело до початку політичної глобалізації у кінці XV — на початку XVI ст.

Взявши за основу ідею глобальності міжнародної системи та спираючись на особливості ієрархічної структури, німецький дослідник Е. Чемпель запропонував оригінальну типологію ймовірних систем. Він вважав, що у реальних міжнародних відносинах існує чотири ймовірні типи систем, які різняться особливістю вертикальних зв'язків глобальної наддержави з державами, що займають нижчі ієрархічні рівні.

Типологія Е. Чемпеля, без сумніву, досить цікава, особливо щодо виділення типів систем на основі вертикальної залежності держав від «полюсів». Однак будь-яка міжнародна система є ієрархічною, без чого вона взагалі не може існувати, тому недоцільно виділяти ієрархічну систему як тип. Крім цього, ситуація, коли всі держави в міжнародній системі перебувають на одному рівні ієрархії, є радше ознакою хаосу, ніж існування системи. Важливо також зауважити, що до цього часу в історії практично невідомі прецеденти такого типу.

З огляду на ці два суттєві застереження, виділені Е. Чемпелем, ієрархічна та егалітарна системи можуть сприйматися як гіпотетичні, такі, що реально не існують. Натомість гегемонічна та імперіальна системи значно ближчі до існуючих у міжнародних відносинах, позаяк II і III ранги ієрархії міжнародної системи можуть бути не заповнені через значну різницю у могутності держав. Традиційно гегемонічність у міжнародній системі розумілась як істотна перевага однієї з держав над іншими насамперед, у трьох основних сферах: економічній, військовій та політичній. Натомість імперіальність міжнародної системи полягає у жорсткому контролі, підпорядкуванні та навіть адмініструванні, з боку керівництва наймогутнішої держави, усіма країнами, що є елементами певної системи її полюса.

Типи МС за «полюсністю»

Типи міжнародних систем доцільніше виділяти, беручи за основу їх «полюсність», тобто наявність однієї чи кількох держав I рангу, який відповідає глобальним наддержавам. Їхня кількість породжує значні якісні зміни в міжнародній системі, оскільки вплив могутності «полюсів» пронизує всі ієрархічні рівні й так чи інакше зачіпає всі країни світу. Очевидно, що будь-які серйозні зміни на I рівні ієрархії призводять до трансформації всієї міжнародної системи, зокрема й до зміни її типу. Водночас не варто повністю абстрагуватись від II—IV ієрархічного рівнів, де відбувається певне розташування сил і певні горизонтальні взаємодії. Із цих міркувань можна виділити три типи глобальних міжнародних систем: *монополярну*, *біполярну* та *мультиполярну*.

Монополярна система характеризується наявністю однієї наддержави, могутність і вплив якої на систему є визначальним, формуючи взаємозв'язки та окреслюючи характер дій держав нижчих ієрархічних рівнів. Така система, зазвичай, жорстко субординована згори донизу. Досить чітко можна виділити підтипи монополярних систем: просту, структуризовану та змішану.

Проста монополярна система характеризується відносинами «наддержава — залежні (слабкі) держави», тобто I—IV рівні ієрархії. За наявності одного «полюса» різниця в могутності держав значна, що робить систему надзвичайно стабільною; у ній можуть виникати окремі конфлікти, зазвичай, на найнижчих щаблях ієрархії, але загальносистемний конфлікт не можливий, що пояснюється відсутністю хоча б порівняно більш-менш сильних суперників, що могли б створити загрозу для єдиної наддержави.

Структуризована монополярна система, на відміну від попередньої, характеризується наявністю сильних регіональних центрів II рангу (не обов'язково в усіх регіонах світу), які безпосередньо впливають на держави III та IV рангів у регіоні, але й самі перебувають під доволі значним впливом світових наддержав, що окреслюють межі їх функціональної активності. Ієрархічні відносини в таких системах визначаються зв'язком «наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави». Структуризована монополярна система досить стабільна, хоча у ній уже починають створюватися умови для загальносистемної конфронтації.

Змішана монополярна система є своєрідним поєднанням попередніх підтипів. Тут існує два типи ієрархічних зв'язків: «наддержава — залежні держави» та «наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави». Такий тип найбільш поширений у реальних міжнародних відносинах, порівняно з іншими типами монополярних систем, що пояснюється неоднорідністю розвитку окремих регіонів світу. В розвинених регіонах світу існує значно більша ймовірність виникнення сильних регіональних центрів, ніж у відсталих.

Біполярна система визначається наявністю двох наддержав, могутність і вплив яких ділить міжнародну систему на дві відносно відмежовані підсистеми. Вони формуються у той самий спосіб, що й монополярна. Тобто у складі глобальної міжнародної системи співіснують дві монополярні системи. Така ситуація виникає в тому випадку, якщо дві держави одночасно досягають найвищого рівня могутності, або тоді, коли одна з держав II чи III рангу, швидко зростаючи, переходить у статус наддержави, стикаючись з іншою, яка домінувала до цього часу.

Кожна з підсистем біполярної системи характеризується тими ж особливостями, що й монополярна, тому вона також може бути проста (тобто поєднуються дві монополярні прості), структуризована чи змішана. Інакше кажучи, біполярна система складніша, позаяк складається з двох паралельних систем.

Біполярній системі притаманна конфронтативність, яка зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами. Об'єктивною передумовою конфронтації є наявність двох приблизно однаково могутніх наддержав, а суб'єктивною — їх політика, яка переважно протилежно спрямована. Одна з наддержав спрямовує свої зусилля на трансформацію системи у власних інтересах, а інша — на збереження *status-quo*, що, зрозуміло, також відповідає її інтересам. Через це біполярна система характеризується як відвертими, так і прихованими формами конфронтації, що виявляється у майже постійній напруженості та численних локальних конфліктах. У всесвітній історії періоди біполярного протистояння виникали досить часто, починаючи зі стародавнього світу. Але класична ситуація склалася в 50—90-х роках XX ст., коли сторонами, що конфронтували між собою, були США та СРСР.

Тривала боротьба за лідерство призводила до послаблення одного з центрів міжнародних відносин та до утвердження нової наддержави. У деяких випадках конфронтуючі сторони послаблювались настільки, що роль «полюса» переходила до третьої держави, а якщо такої не існувало, система набувала ознак мультиполярності або опинялася

в стані хаосу з притаманними йому випадковими орієнтаціями та практично повною руйнацією ієрархії.

Мультиполярна система характеризується наявністю декількох (інколи досить значної кількості) наддержав, могутність яких порівняно однакова. У складі глобальної міжнародної системи формується декілька монополярних, причому зрозуміло, що мультиполярна система виникає за наявності хоча б трьох наддержав. Кількість «полюсів» може бути довільна, але перехід критичної межі 8—9 наддержав настільки послаблює ієрархічні взаємозв'язки, що це призводить до ліквідації глобальної системи та перетворення міжнародного середовища на множину слабо пов'язаних між собою регіональних та субрегіональних систем.

У складі мультиполярної системи, як і в біполярній, підсистеми зберігають свою внутрішню організацію, залишаючись простими, структуризованими та змішаними. Мультиполярні системи відзначаються перманентною конфронтаційністю, нетривким балансом сил, позаяк наявність великої кількості «полюсів» призводить до боротьби між ними за розподіл та перерозподіл сфер впливу. Кожен із «полюсів» намагається розширити і зміцнити власну сферу впливу та максимально послабити конкуруючі. Унаслідок цього постійно виникають і розпадаються союзи та коаліції, що ведуть позиційну боротьбу між собою. Їх протистояння не тільки визначає зміст світової політики, але й служить фундаментальним механізмом розвитку мультиполярної міжнародної системи.

Таке постійне балансування робить міжнародну систему нестабільною, а міжнародний порядок — надзвичайно динамічним та змінним. Усі держави світу балансують на межі загаль-носистемного конфлікту, що може вибухнути настільки швидко, наскільки одному зі світових центрів сили вдасться створити більш-менш стійку коаліцію, яка може розраховувати на перемогу в ньому. Конфлікт у мультиполярній системі, навіть якщо він розпочинається як локальний, швидко охоплює всі рівні системи та набуває рис глобального.

Класифікація МС за М. Капланом

Теоретик системного аналізу М. Каплан виділив **6 типів систем**, які відповідають глобальному розподілові сил, тобто позначають «полюсність» міжнародних систем. Більшість із цих типів, на думку дослідника, має гіпотетичний, апріорний характер, а на практиці існували лише система балансу сил і гнучка біполярна система.

1. **Система вето**, в якій кожен актор має можливість блокувати систему, використовуючи певні засоби шантажу (насамперед, йдеться про запаси атомної зброї), в той же час кожен з цих акторів здатен противитись подібному впливу.

2. **Система балансу сил**, що характеризується мультиполярністю. В її рамках повинно існувати не менше п'яти великих держав, які володіють значними військовими та економічними можливостями. Ці держави зацікавлені в тому, щоб не допустити послаблення інших держав як основних акторів системи, трактуючи їх як майбутніх союзників. З метою забезпечення своєї безпеки ці держави утворюють союзи, можуть вступати у війни між собою, які ці союзи і змінюють. Коаліції, що виникають, найчастіше направлені проти акторів, що претендують на панування чи лідируюче становище у міжнародній системі.

3. **Гнучка біполярна система** — це система, в якій існують актори-держави і новий тип акторів — союзи і блоки держав, а також універсальні актори (міжнародні організації).

Варіантами такого типу можуть бути сильно ієрархізовані та авторитарні системи і неієрархізовані системи.

4. **Жорстка біполярна система** – це система, за якої обидва блоки організовані суворо ієрархізованим способом. В її рамках атрофується роль універсальних організацій та не враховується роль держав, що не приєднались до блоків.

5. **Універсальна** – відповідає системі, за якої переважаюча роль належала б універсальному акторові, який має право визначати статус держав і виділяти їм ресурси. За універсальної системи міжнародні відносини функціонують на основі колективних і міжнародних правил і цінностей, відповідальність за виконання яких лежить саме на універсальному акторі.

6. **Ієрархічна система** може бути тотожна світовій державі, яка виникає внаслідок зміни масштабів міжнародної організації чи встановлення єдиновладдя певного міжнародного актора. Національні держави втрачають за такої системи своє значення, стаючи простими територіальними одиницями.

Еволюція МС

Процес еволюції міжнародних систем є послідовною зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин (наприклад, силового, ресурсного, демографічного потенціалу), яка на певному етапі призводить до значних якісних трансформацій, що стосуються, насамперед, структури систем і можуть мати стрибкоподібний характер. Змінюючись, міжнародна система постійно переходить зі стану в стан, від одного типу до іншого. Руйнування однієї міжнародної системи неминуче призводить до виникнення іншої, яка, своєю чергою, з часом руйнується і дає початок формуванню нової. Ситуацію, при якій міжнародна система не існувала б, можна уявити лише в тому випадку, якщо всі держави світу існують в умовах автаркії, що не можливо навіть теоретично.

Еволюція міжнародних систем є конкретним різновидом еволюції людства, його економічної, політичної та культурної організації. Міжнародні системи формуються в процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одномоментно.

З цієї позиції еволюцію міжнародних систем можна описати за допомогою історичної логіки Д. Віко. Він порівняв розвиток суспільства з віковими стадіями розвитку людини (як біологічної істоти): молодістю, зрілістю, старістю. Його триступенева модель суспільного розвитку має три стадії: виникнення, розвиток, занепад.

Згідно з концепцією Д. Віко, стадії, послідовно змінюючи одна одну, прямують від виникнення до занепаду і знову до виникнення, здійснюючи повний цикл суспільного розвитку. Тобто, як і в природі, у суспільстві відбувається постійний кругообіг подій. Зауважимо, однак, що кругообіг подій має спіралеподібний характер: жодна з відомих історій міжнародних систем не була точною копією попередньої, а відзначалась, зазвичай, більшою складністю, іншою специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин, розстановкою їх сил.

М. Мальський та М. Мацяк модифікували підхід Д. Віко у чотириступеневий, тобто звели процес розвитку міжнародної системи до таких фаз: виникнення, зміцнення, розквіт і занепад.

Виникнення міжнародної системи пов'язане з посиленням могутності однієї з держав до рівня, що перевищує могутність інших. Причому таке перевищення має бути досить значним, хоча б дорівнювати сумарній могутності інших держав. Тобто умовою існування

елементарної системи ϵ : $F_a = F_b + F_c + F_i$. Завдяки цьому, формується ієрархія системи, створюються сталі орієнтації та взаємозв'язки між учасниками міжнародних відносин.

Зміцнення є наслідком розвитку міжнародної системи, при якому могутність «полюса» має тенденцію до зростання, причому:

$F \rightarrow \max; F_a > F_b + F_c + F_i$. У такій ситуації вплив «полюса» на нижчі за ієрархією держави зростає, що робить їх орієнтованими на державу А (йдеться про держави В і С, а також будь-які інші, позначені в нерівностях як i). У цій фазі впорядковуються ієрархічні рівні, тобто держави диференціюються на них відповідно до своєї могутності, створюються зв'язки взаємозалежності, субординації тощо.

Розквіт міжнародної системи, тобто досягнення нею найвищих із можливих параметрів могутності полюсів, тісноти зв'язку тощо, настає як результат її зміцнення тоді, коли вона набуває логічної довершеності. Могутність «полюса» стає максимально можливою за певних історичних умов: $F_a > F_b + F_c + F_i$, тобто могутність центра системи є безпеліційною, а його вплив поширюється з однаковою силою на всі ієрархічні рівні системи. У цій фазі орієнтації перетворюються на сталі, а міцність взаємозв'язків стає ще більшою, що робить систему остаточно довершеною.

Руйнація і занепад міжнародних систем — процес досить тривалий і складний. Він пов'язаний з диференціацією сил, яка поступово «сповзає» від вищих ієрархічних рівнів системи до нижчих. Генерально його можна поділити на три етапи:

На першому етапі поряд зі зниженням або сповільненням темпів зростання рівня могутності «полюса» відбувається зростання сили однієї з держав до рівня, порівняльного зі старим центром системи. Тобто сумарна могутність держав досягає вищого рівня, ніж його має найсильніша держава: $F < F_b + F_c + F_t$. У межах міжнародної системи виникає сильний підцентр, який поступово розширює вплив на слабші держави, тим самим створюючи автономну підсистему, яка характеризується тим, що вплив підцентра на держави, що входять до неї, більший за вплив на них старого центра.

На другому етапі зростання могутності нового центра відбувається швидше, тоді як могутність старого «полюса» має тенденцію до зменшення або залишається сталою. Формується класична біполярна система: $F_a = F_b; F_a < F_b + F_c + F_i$.

Третій етап характеризується послабленням старого центра, який опускається в ієрархії до рівня другорядності або інколи навіть третьорядності. Занепад старого центра та його міжнародної системи супроводжується становленням нової системи, тобто її еволюція замикається у тій самій точці, з якої вона почалась. Нова міжнародна система, однак, не є копією старої. Вона характеризується іншою розстановкою сил, системою зв'язків та орієнтацій і, зрештою, зовсім іншими параметрами могутності центрів та їх впливу на слабші держави.

Еволюція міжнародної системи у фазі занепаду може відбуватися іншим шляхом, за умови, що поряд із центром В однакових або наближених силових параметрів набуває центр С (або й ще два-три центри). Тоді на другому етапі занепаду: $F_a = F_b; F_a = F_c$. Це свідчить про перехід до мультиполярної системи, в якій розпочинається боротьба між А, В і С за домінування. При різкому послабленні А міжнародна система знову стає біполярною і характеризується жорсткою конфронтацією між В і С, яка все ж не набуває крайніх форм. Якщо ж цього не станеться, то з'являються всі підстави для загальносистемного конфлікту. Власне через ці міркування не цілком можна погодитись із думкою, що «зміна лідера» супроводжується глобальною війною.

Глобальна (світова) війна виникає радше за наявності декількох центрів, аніж двох. У Першій світовій війні у боротьбу за світове панування вступили: Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія, США. У Другій світовій війні основна боротьба велась між: Німеччиною, Великою Британією, США та СРСР. На той час більшість відомих періодів біполярної конфронтації розряджалися низкою локальних та регіональних конфліктів, але не світовою війною.

Розвиток системи від її виникнення до занепаду та виникнення нової системи можна вважати циклом еволюції міжнародної системи. Дослідження циклів розвитку міжнародних систем завжди пов'язувалось із процесами становлення та руйнації наддержав, що визначало кардинальні зміни у міжнародних відносинах. Аналізуючи зміни домінування наддержав у міжнародній системі, П. Кеннеді, Дж. Гаддіс, Дж. Кулгер, Дж. Васкез, Р. Осгуд, Р. Гилпін, Р. Мансбах, Дж. Моделскі та К. Томпсон намагались встановити певну регулярність (циклічність) та закономірність в еволюції міжнародних систем. Наслідком цих досліджень стало формування т. зв. *теорії довгих циклів*, кожен із яких становить значний відрізок історичного часу, впродовж якого відбувалась зміна домінування глобальної наддержави. За цією теорією, у кожному циклі еволюції міжнародної системи можна виділити такі фази:

–виокремлення претендента на статус гегемона системи, що, як правило, стає наслідком великої війни;

–становлення гегемона як глобальної наддержави та структури політичних орієнтацій і сфер впливу в системі;

–делегітимізація статусу гегемона, що полягає у порушенні субординації в системі;

–декомпозиція міжнародної системи.

Дж. Моделскі та П. Морган виділяють п'ять циклів міжнародної системи з кінця XV ст., визначаючи довжину кожного з них, — 107 років. Упродовж кожного із цих циклів послідовно змінювали один одного такі глобальні наддержави: Португалія, Нідерланди, Велика Британія (два цикли) та США (починаючи з 1914 р).

На думку А. Тойнбі, історія людства поділяється на цикли, пов'язані з періодами тривалих воєн. Фазами циклів є «прелюдія», «велика війна», «пауза», «епілог», «всезагальний тривалий мир». Цикл завдовжки 115—120 років охоплює життя чотирьох поколінь, а цього цілком достатньо, щоб у свідомості людей стерся досвід «великої війни». Тобто визначальним чинником тривалості циклів та змін у міжнародних відносинах є людська свідомість, пов'язана з поведінкою держав.

Дж. Голдстейн, досліджуючи період XVII—XX ст., виділяє в ньому «ери», які визначає від завершення однієї «великої війни» до кінця наступної. Він вважає, що саме «великі війни» породжують підйом в економіці та призводять до зміни гегемонії у міжнародній системі. Темпи зміни співвідношення могутності «полюсів» системи не прив'язані тісно до тих чи інших рівномірних часових періодів. Будь-яка держава світу перманентно акумулює силу, але через різну швидкість цього процесу рівень могутності найсильніших із них неоднаковий. Держави, які швидше від інших зосереджують значно вищий рівень могутності, висуваються на вищі рівні ієрархії та прагнуть домінувати над іншими. Причиною великих воєн є поляризація міжнародної системи, при якій протиставляються держава-гегемон та держава-претендент на гегемонію в системі. Якщо перша (чи перші) намагається проводити політику *status-quo*, то друга (чи другі) прагне зміни-ти не вигідні для неї структуру міжнародної системи та правила поведінки будь-якими засобами. Зіткнення між поляризованими державами чи групами держав стає неминучим тоді, коли порушується баланс сил потенційних противників чи принаймні спостерігається виразна тенденція до

цього. Це призводить до делегітимізації міжнародного порядку (тобто підкресленого небажання держав-претендентів йому підпорядковуватись) та війни, яку Р. Гіллпін влучно назвав *»power transition war»*, тобто війною за перерозподіл могутності. Отже, для виникнення ситуації, що загрожує вибухом великої війни (загальносистемного конфлікту), потрібні дві важливі передумови, комбінація яких робить її фактично неминучою:

1) порушення рівноваги сил потенційних противників, яке дає змогу одному з них сподіватись на воєнний триумф;

2) делегітимізація міжнародного порядку, що є початком його руйнування. Власне тому не кожне суперництво за гегемонію у міжнародній системі призводить до «великої війни» та насильницької зміни міжнародного порядку. Спосіб його трансформації залежить від конфігурації сил у системі та швидкості акумуляції могутності (чи її втрати) державами-гегемонами або потенційними претендентами на домінування.

У процесі еволюції міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто на кожному відтинку часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо.

Міжнародні системи можуть існувати у таких станах: *статичному, трансформаційному, турбулентному*.

Статичний стан, безумовно, розуміють таким відносно. Параметри системи змінюються постійно, але зміни відбуваються повільно, впродовж тривалих історичних періодів. Система не виявляє помітних змін, зберігається її внутрішня ієрархія та субординація держав. Зв'язки та орієнтації мають сталий системотворний характер.

Трансформаційний стан характерний для періоду перетворення системи з одного типу на інший. У системі відбуваються якісні зміни, що супроводжуються порушенням усталених взаємозв'язків та орієнтацій, порядку субординації держав. Система розпадається на дві або більше підсистем, між якими розпочинається боротьба у найрізноманітніших формах. Усе це, як було показано вище, призводить до виникнення нової ієрархії та створення якісно іншої міжнародної системи.

Турбулентний стан настає лише у випадку одночасного занепаду всіх (або одного наявного) центрів. Зокрема, падіння Римської імперії призвело до періоду тривалого «броунівського руху» у світовій політиці. Стан турбуленції характеризується повною ліквідацією ієрархії та субординації, втратою налагоджених орієнтацій, хаосом у стосунках між державами, які намагаються на зміну втраченим відшукати нові орієнтації та сфери впливу.

Процес еволюції міжнародних систем є неперервною зміною їх кількісних та якісних характеристик. Жодна з міжнародних систем не є незмінною, сталою, вічною, а постійно перебуває у процесі еволюції. Міжнародні системи, розвиваючись, ніколи не були копіями своїх попередниць, оскільки поступово розширювали просторову сферу свого впливу, втягуючи у міжнародні відносини щораз більше країн і народів. Системи стародавнього світу мали субрегіональний характер, середніх віків — переважно регіональний, нових часів — міжрегіональний. Лише у ХХ ст. міжнародна система набуває ознак глобальної, що, виявляється також через глобалізацію політичних проблем (зокрема, безпеки та екології), зростаючу взаємозалежність сучасних держав світу у сферах економіки, культури, інформації тощо. На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними, зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей та обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.

Історичні типи МС

Особливості та базові засади сучасної системи геополітичних відносин, зокрема централізація політичної влади, спільні механізми адміністративного керування, професійні армії, легітимізація влади мають своє коріння у Вестфальській політичній системі.

Вестфальську систему геополітичних відносин встановлено у 1648 р. після закінченні Тридцятирічної війни (1618–1648) – боротьби між німецькими протестантськими князями, з одного боку, й католицькими князями та імператором з іншого, яка перетворилася з внутрішньогерманської на загальноєвропейську. Вестфальська система вперше санкціонувала принцип територіального суверенітету у міждержавних відносинах. З певними модифікаціями вона проіснувала до 1939 р., тобто до початку Другої Світової війни. Деякі елементи цієї системи продовжували діяти й у період Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.

За основу вестфальської системи було покладено Вестфальську мирну угоду, укладену 24 жовтня 1648 р. на двох конгресах, що відбувались у містах Вестфалії – Мюнстері й Оснабрюці. Статті Вестфальського договору зафіксували нове співвідношення сил, яке склалося в Європі. Фактично на ціле століття було встановлено більшість державних кордонів.

Особливе значення Вестфальська угода мала для політичного устрою німецьких земель.

Щодо внутрішнього устрою імперії, за князями було визнане право суверенітету: відтепер для них уможливилася укладання угод між собою та з іноземними державами (із застереженням: якщо ці угоди не укладатимуться на шкоду імперії – у дійсності подібне застереження нічого не важило). Священна Римська Імперія фактично перестала існувати, бо імператор ніде, окрім власних спадкових австрійських земель, не посідав реальної влади. Це була імперія без населення, яке було саксонськими, баварськими, франкфуртськими громадянами, але вже не німецькими імперськими підданими. Таким чином, Вестфальська угода фактично санкціонувала розпад Священної Римської Імперії на 355 самостійних держав і встановила Вестфальську геополітичну систему. Відтоді за ґрунтовну форму політичної організації суспільства править «держава-нація», а домінуючим принципом міжнародних відносин стають засади національного суверенітету.

Вестфальською системою встановлено баланс сил великих держав, передусім Королівств Франції, Великої Британії, Швеції, а також Австрії та Речі Посполитої Польської. Ця система відсунула на другий план Іспанію і Португалію. Після Вестфальського миру змінилося співвідношення сил між європейськими країнами і Турецькою Османською імперією на користь перших. Ця система не повною мірою враховувала інтереси Царства Російського і виключала Китай.

Отже, серед основних характеристик Вестфальської системи геополітичного устрою слід назвати такі пункти:

- національна держава – основна форма політичної організації суспільства;
- національний державний суверенітет – головний принцип міжнародних відносин;
- ієрархія держав (слабкіші/могутніші);
- відповідні геополітична нерівність та система політичної рівноваги;
- встановлення чітких стабільних кордонів між європейськими державами.

Покінчено з багаторівневою феодалною системою, де підданство існувало на кількох рівнях: місцевої політичної влади (сеньйора), короля, церкви й імператора. На зміну йому прийшла вертикальна структура, в якій усе суспільство політично тяжіє до однієї єдиної

влади – влади держави, вписаної у визначені кордони, й яка є дійовою особою міжнародних відносин. Це система такого силового балансу, коли тільки вищі органи державного управління володіють водночас суверенною владою у межах кордонів країни і могутністю у міжнародних відносинах.

Після Французьких Революцій 1789-1794 рр. та 1799р. відбулося остаточне зміцнення системи національних держав, що продовжило і закріпило Вестфальську систему. На тому етапі держава постулювала себе гарантом безпеки своїх громадян; і тим часом розвивала націоналізм як чинник-ствердження необхідності співпадіння єдності національної з політичною. Тобто затверджувалася теорія «політичної легітимності», за якою національна держава має право на існування лише тоді, коли кордони країни співпадають з етнічними її межами.

Поряд з державою-нацією і закріпленням національного суверенітету в міжнародних відносинах закріплюється система політичної рівноваги – компроміс між принципом суверенітету і принципом загального інтересу. У процесі функціонування Вестфальська система змушувала кожного з її учасників обмежувати свої експансіоністські наміри. Одним з головних засобів підтримки рівноваги були різноманітні види коаліцій.

Довестфальський період визначався роз'єднаністю учасників, безсистемністю міжнародних взаємодій, головним проявом яких виступали короточасні збройні конфлікти чи тривалі війни. По встановленні Вестфальської системи стають провідними два базових поняття – «суверенітет» і «колективна безпека», що стали підґрунтям цієї міжнародної системи.

Віденським Конгресом закінчено війни коаліцій європейських держав з Наполеоном I і встановлено нову – *Віденську систему* міжнародних відносин. По розгромі наполеонівської імперії, 30 травня 1814 р. підписано Паризький мир між Францією і країнами-учасниками 6-ої антифранцузької коаліції. Він передбачав скликання у Відні конгресу усіх європейських держав. Офіційні його засідання почалися 1 листопада 1814 р. й закінчилися 9 червня 1815 р. У Відні збиралося 216 представників усіх європейських держав (за винятком Туреччини) на чолі с переможцями Наполеона – Росією, Великою Британією, Пруссією й Австрією. Провідну роль у конгресі відіграли імператор Росії Олександр I, австрійський канцлер К.Меттерніх та Ш.Ф.Талейран, що презентував переможену Францію.

Усі питання обговорювалися на раді п'яти держав, на неофіційних прийомах, а також у спеціальних комітетах і комісіях. Були утворені: комітет з італійських проблем, німецький комітет, комітет у швейцарських справах, комісії про свободу навігації, про відміну работоргівлі, статистична та ін.

Переговори велися в обстановці свят, балів, урочистих прийомів та інших розваг, що дало привід князю де Лин назвати ці збори дипломатів і государів «танцюючим конгресом». Однак за усім цим галасом й розгулом велася складна дипломатична гра.

Внаслідок роботи конгресу укладено ряд договорів про державні кордони, прийнято численні декларації й постанови, значна частина яких увійшла до заключного генерального акту Віденського конгресу. Однією з найважливіших особливостей Віденського конгресу було охоплення ним усіх європейських держав єдиною системою міжнародних угод. Росія, Велика Британія, Франція і німецькі держави доти ніколи не були зв'язані подібними договорами. Система відносин, створена на Віденському конгресі, в основних рисах проіснувала до 1850-х років.

Головними завданнями Віденського Конгресу були:

- відновлення засад державного устрою, що існували в Європі до Великої Французької Революції;

- відновлення феодальних порядків з реставраціями правлячих династій у монархіях, що були підкорені Наполеоном;

- затвердження військової поразки Франції, її дипломатичне послаблення, унеможливлення відновлення наполеонівської імперії та інших спроб завоювання Європи, надання і підтримання відповідних взаємогарантій;

- переділ деяких територій Європи і колоній в інтересах держав-переможниць.

Віденський конгрес вперше розробив систему договорів, що регулювали міжнародні відносини і закріпили кордони у масштабах усієї Європи.

Основою Віденської системи стало співробітництво Великої Британії, Росії, Австрії і Пруссії. Будь-яке загострення протиріч поміж ними могло призвести (і врешті призвело) до руйнування міжнародної системи. Для закріплення Віденської системи у подальшому було утворено Священний Союз і Четвертий союз Росії, Великої Британії, Австрії і Пруссії.

Версальсько-Вашингтонська система – світовий порядок, основи якого були встановлені державами-переможцями, головним чином, Великою Британією, Французькою республікою, США і Японською імперією, після закінчення Першої Світової Війни. Основним питанням конференції у Версалі була підготовка мирного договору з Німеччиною. Його було підписано 28 червня 1919 р., у п'яту роковину сараєвського вбивства, у Великому Версальському палаці (Версальський мир).

Версальська система була також розрахована на закріплення післявоєнного переділу світу і спрямована не тільки проти переможених держав, але і проти національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах.

Оформлення нового світового порядку в Європі після Першої світової війни було ускладнено революцією в Росії і хаосом у Східній Європі. Виробленням Версальського договору займалися тільки переможці, що найчастіше переслідували різні цілі. Для Франції основне значення мало максимальне ослаблення Німеччини, що дозволяло закріпити французьку гегемонію в Європі й убезпечити її східні границі. Англія і США були більш зацікавлені в збереженні європейської рівноваги. Для цього було потрібно в більшому ступені враховувати інтереси Німеччини, що в умовах розпаду Австро-Угорщини, революції в Росії, загального національно-революційного підйому і діючої більшовицької пропаганди можна було використовувати як стабілізуючий фактор у Центральній і Східній Європі. У підсумку версальські домовленості були компромісом між цими крайніми позиціями за рахунок переможених, що визначило революційний підйом в Угорщині, становлення масових комуністичних партій і реваншистський вектор зовнішньої політики Німеччини. Англія і Франція намагалися використовувати нові держави, що виникли в Європі, як проти більшовицької революції, так і проти німецького реваншизму. Однак роль союзників Лондона і Парижа ніколи не була занадто висока і мала тенденцію до зниження.

Гарантією міцності Версальської системи могла б стати погоджена позиція Англії, Франції і США. Однак США з ряду причин самоусунулися від політичних проблем Європи, а Англія і Франція по-різному бачили перспективу європейської рівноваги. Німеччина, що стала об'єктом Версальського договору, і СРСР, що взагалі знаходився поза рамками нової системи міжнародних відносин, цілком природно стали її супротивниками. Тим самим Версальська система залишалася невірноваженою і не універсальною, а її відносно високий

ступінь конфліктності, незважаючи на широку пропаганду пацифізму, визначалася збереженням розподілу політичної карти Європи на переможців і переможених.

Враховуючи настрої населення й піднесення демократичних рухів після війни, творці Версальсько-Вашингтонської системи змушені були підтримати, принаймні на словах, заклики президента США В. Вільсона будувати світовий порядок на базі демократичних принципів і міжнародного співробітництва й у такий спосіб сприяли поширенню демократичних форм управління і встановленню демократичних режимів, зокрема в новостворених державах. У результаті число демократичних країн збільшилося, сягнувши майже 30-ти. Також, згідно з Версальським договором, у рамках Ліги Націй була створена Міжнародна організація праці, яка розробляла для держав-учасниць Паризької конференції свої рекомендації щодо того, як порозумітися зі «своїм» робітничим класом, до якої межі йти йому на поступки в трудовому і соціальному законодавстві, щоби справа не доходила до небезпечної для правлячих класів конфронтації.

З іншого боку, сама Версальсько-Вашингтонська система за своєю сутністю не могла бути тривкою. Ненадійність, слабкість і вибухонебезпечність створеної структури післявоєнних міжнародних відносин були обумовлені насамперед тим, що творці цієї системи свідомо чи несвідомо поставили надто багато держав і народів у таке становище, яке спонукало їх боротися проти цієї системи.

В основі хиткості й нестійкості післявоєнного устрою світу була ціла низка чинників:

- значною мірою несправедливий (а часто й грабіжницький) характер мирних договорів з переможеними країнами;
- поглиблення протиріч між переможеними і переможцями;
- незадоволення підсумками війни окремих країн з табору переможців і загострення суперечок між переможцями;
- обурення малих країн, інтересами яких часто нехтували;
- нерівномірність розвитку країн, що зумовлювало постійні зміни у співвідношенні сил між ними;
- невирішеність проблеми кордонів між європейськими країнами;
- відсутність у Ліги Націй дієвого механізму контролю за реалізацією своїх рішень;
- неучасть у роботі Ліги США та - доволі довгий час - Німеччини і СРСР, яких намагалися принизити та «покарати».

Після війни загострилися протиріччя між державами-переможницями. Так, між Великобританією і Францією, вчорашніми союзниками по Антанті, розгорнулася боротьба за гегемонію в Європі. США, які не змогли досягти реалізації своїх планів щодо здобуття світового лідерства за рахунок послаблення позицій Англії і Франції в Європі та на Сході, відмовилися ратифікувати Версальський договір і Статут Ліги Націй, значною мірою знецінивши їх стабілізуючу роль у післявоєнних міжнародних відносинах. Розробляючи принципи мирного врегулювання і створюючи систему післявоєнного світового порядку, представники великих держав припустилися низки фатальних помилок, які негативно позначилися на стані міжнародних відносин у наступні десятиліття.

Ялтинсько-Потсдамська система утворена на основі рішень Ялтинської (4 – 11 липня 1945 р.) та Потсдамської (17 липня - 2 серпня 1945 р.) конференцій, коли було укладено стали домовленості між трьома великими державами: Великобританією, СРСР, США.

В ході роботи конференції були розроблені принципи політики союзників щодо Німеччини: демілітаризація, демократизація, декартелізація й денацифікація.

В рамках нової міжнародної системи США й СРСР (Великобританія поступово зійшла на «другий план») визначили сфери впливу в світовій політиці. Згадані домовленості в цілому зберігали силу впродовж тривалого часу. Тоді ж Ялтинсько-Потсдамська система викликала обурення багатьох країн, роль яких значно припинувалася. До того ж невіддільними рисами зазначеної системи були «холодна війна», гонка озброєнь, яка досягла критичної межі.

Серед основних характеристик Ялтинсько-Потсдамської системи сучасні політологи називають:

- біполярність;
- поділ сфер впливу між двома наддержавами і прагнення до його порушення;
- децентралізація насильства (стабільність на центральному та глобальному рівнях, що підтримувалася наддержавами, нестабільність на регіональному та субрегіональному рівнях);
- фрагментація глобальної міжнародної системи і регіональних підсистем, на рівні яких вихід з конфліктів залежить передусім від рівноваги сил в регіоні та від чисто внутрішніх факторів;
- неможливість збройних сутичок між наддержавами, присутність регіональних криз і війн;
- розпад колоніальних імперій;
- відхід від європоцентристської орієнтації у глобальному масштабі;
- формування єдиного світового простору внаслідок розвитку транспорту та засобів комунікації;
- прискорення суспільно-історичних процесів внаслідок модернізації;
- формування єдиного інформаційно-телекомунікаційного простору.

При всій своїй суперечливості і постійній напруженості відносин двох конфронтуючих блоків Ялтинсько-Потсдамська система забезпечувала мінімізацію традиційних європейських протиріч.

Якщо Ліга націй була результатом першої світової війни, то Організація Об'єднаних Націй постала внаслідок другої світової війни, а її завдання, функціональні принципи й організаційні структури та параметри розроблено вже під час і наприкінці війни. Як і у випадку Ліги націй, головним її завданням було підтримання міжнародного миру і безпеки і з цією метою вживання ефективних колективних заходів для відвернення й усунення загрози мирові. Для виконання цих завдань ООН мала такі головні інституції: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Секретаріат, а також нові органи – Економічну і Соціальну Раду, Міжнародний Суд.

Перші тріщини в цій системі світоустрою з'явилися в середині 1980-х рр., коли під гаслом «нового мислення» почався кардинальний перегляд основ радянської зовнішньої політики. Цьому не змогла протидіяти навіть позиція США та Великобританії, стратегічне партнерство яких також було одним з найважливіших елементів післявоєнного балансу сил у Європі. Самоліквідація Радянського союзу, одного з двох світових «центрів сили», привело до руйнування також «біполярної» моделі глобальної системи міжнародних відносин.

ТЕМА 3. КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Ідеалізм
2. Політичний реалізм
3. Неореалізм, неолібералізм

Ідеалізм

Теорія ідеалізму, який ще іноді називали утопізмом, а в ширшому контексті загальносуспільної теорії — лібералізмом, як напрям наукової думки починала формуватись в Античні часи. Роздуми з цього приводу знаходимо у працях Платона й Арістотеля, Конфуція, Ціцерона, Ульпіана та інших. Античні вчені зосереджували увагу на сутності держави та проблемах війни і миру, які, зрештою, і в пізніші часи були головним об'єктом дослідження теорії міжнародних відносин. Уже тоді формулювалися твердження про аномальність війн та їх справедливий чи несправедливий характер, а агресивність держав пояснювали особливостями їхнього внутрішнього політичного устрою.

За *Платоном*, держава виникає із закономірної потреби людини в організації взаємодій серед подібних до себе. Організація цих взаємодій має на меті запровадження певного справедливого порядку людських взаємовідносин. Справедливість у стосунках між людьми можлива лише за умови існування держави, оскільки «...ті, хто дотримується справедливості, дотримуються її через неспроможність творити несправедливість, а не через власне бажання». Поєднання хоробрих і войовничих правителів з меркантильним суспільством, в інтересах якого вони діють, за Платоном, є найважливішою причиною агресивності держав та війн між ними.

Арістотель: людина (за своєю природою) є істота політична. Існування людини поза спільнотою, яку репрезентує держава, — немислиме, позаяк одиниця без цілого існувати не може. Міжнародний контекст існування держави Арістотель виклав у семи твердженнях:

1. Остаточна мета політики держави полягає у досягненні щастя її громадян, що визначається правом, добрими звичаями та вихованням. Однак, на відміну від Платона, він вважав, що ідеальна держава не може існувати, оскільки факт її сусідства з іншими державами змушував би її адаптуватись до цього (не завжди приязного) середовища.

2. Основа взаємовідносин між державами має вилучати нав'язування їх одна одній, оскільки це суперечить добрим звичаям та праву.

3. Війни та загарбання не є метою держави, хоч вона мусить бути готовою до війни для власного захисту.

4. Територія держави має бути важкодоступна для ворогів, але мати достатньо шляхів (сухопутних чи морських), які можна використати у воєнних і торгових цілях.

5. Люди поведуться відповідно до кліматичних умов свого проживання. В Європі вони активні та незалежні, а в країнах зі спекотним кліматом — мляві та нерішучі, хоча й наділені творчою уявою.

6. Воєнна сила потрібна державі лише під час війни, і тому її посідання не є найважливішою метою державної політики, а лише засобом застосувати її в критичних ситуаціях.

7. Володіння збройними силами та особливо воєнно-морським флотом для деяких держав необхідне і в мирний час, тому що це дає змогу будити повагу та страх у ворогів, а крім цього, допомагати дружнім державам.

Основна ідея Платона та Арістотеля, яка пізніше стала фундаментом не лише ідеалізму, а й усієї класичної школи теорії міжнародних відносин, полягала у твердженні про суб'єктивний характер держави та її політики.

Відродженням ідеалізму в середньовіччі можна вважати теологічну концепцію *Томи Аквінського* (1225—1274), який причину війни вбачав у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та збереження миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто — людського та божого порядку.

Конфлікти і війни випливають із людських слабкостей та гріхів (жадібність, жорстокість, гордія тощо), які мають бути подолані чи регульовані за допомогою сповідання *lex aeterna*, тобто вічного Божого закону. Власне тому світська влада має бути доповнена духовною, що в реаліях XIII ст. означало підпорядкування християнських монархів Європи владі Папи Римського. Підпорядкування світської влади духовній мало на меті повне вилучення із суспільного життя війни між християнами та регулювання на основі *lex helium* (права війни) війн в ім'я самооборони, перемоги «добра над злом», підтримання християнства у боротьбі проти іновірців і варварів. Для визнання війни справедливою потрібно три умови:

- 1) вона має бути офіційно оголошена законним урядом;
- 2) вона має бути обґрунтована справедливою причиною (*lista causa*);
- 3) її мета має визначитися справедливим наміром (*recta in-tentio*).

Концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо тогочасних європейських держав.

Ідея повного вилучення війни із міжнародних відносин у Нові часи призвела до намагання теоретично обґрунтувати т. зв. «*La Paix Perpetuelle*» («Вічний мир»), що ґрунтувався на ідеї створення загальноєвропейської конфедерації як способу досягнення миру та уникнення війн через подолання свавілля феодальних правителів. Найрізноманітніші проекти конфедерації висунули П. Дюбуа, герцог де Сюллі, Е. Роттердамський, В. Пен, Ж.-Ж. Руссо та чимало інших мислителів. Ці проекти були пов'язані із пошуками оптимального політичного устрою Європи. Виразною особливістю їхніх поглядів стало обґрунтування потреби створення певної наддержавної інституції, що могла б не-заангажовано вирішувати спори між європейськими державами. Раду монархів запропонував П. Дюбуа, Європейський парламент — В. Пен, Раду конфедерації — Ж.-Ж. Руссо. В усіх випадках їхні компетенції включали не лише арбітраж у міждержавних спорах, а й збройне «покарання» агресора спільнотою держав, очолюваною наддержавними інституціями.

Х. Гроцій (1583—1645) сформулював концепцію гармонійних та безконфліктних міжнародних відносин за допомогою створення та впровадження системи міжнародного права. В одній із своїх перших праць «*Mare liberum*» («Вільне море») він намагається дослідити дилему війни і миру через призму моральних принципів, що визначають собою взаємовідносини між державами світу. На його думку, для розв'язання збройних конфліктів варто застосовувати універсальні моральні принципи, яких мають дотримуватись уряди всіх країн світу. Йдеться про:

— *принцип самозбереження*, що полягає у взаємній повазі до законних і необхідних для існування держав інтересів;

— *принцип протиставлення свавілля та несправедливості*, тобто солідарність урядів щодо недопущення політики, яка базується на необґрунтованих самозбереженнях інтересів і цілях.

Ці ідеї Х. Гроцій філософськи обґрунтовує і розвиває у своїх подальших працях. Г. Гофман-Льорцер зводить його міркування до п'яти основних положень:

1. Людство може досягти справедливого і щасливого життя лише під керівництвом «правдивого Бога», наміри якого завжди справедливі.

2. Людство підкоряється двом принципам: а) міжнародному праву (*jus gentium*); в) природному праву (*Jus naturae*).

3. Бог дав християнам особливе право (*jus voluntarium divinum*).

4. *Jus naturae* та *jus gentium* за певних обставин суперечать праву, створеному людиною (*jus voluntarium humanum*).

5. Божественному образу, який є досконалим, відповідає людський образ, визначений не лише справедливими намірами, але й соціальними інтересами.

Образ (натура) людини завжди недосконалий через трагічну розбіжність між справедливими намірами та соціальними інтересами людини. Ця розбіжність є першопричиною суспільних катаклізмів (насамперед, війн), які виникають унаслідок порушення справедливості. Несправедливість, породжена людськими пристрастями, завжди призводить до війни. Війни, однак, у його концепції є маргінальним явищем, оскільки «немає такого спору, через який не могла розпочатись війна... Сама ж війна призводить нас до миру як до своєї остаточної мети»¹. Отже, на думку Х. Гроція, війна порушує нормальний стан міжнародних відносин і є тимчасовим явищем, оскільки вони завжди повертаються до мирного співіснування між державами світу. Для встановлення справедливого міжнародного порядку та елімінації війни потрібно сформулювати систему права, що має впливати з ідеї божої справедливості. Держави мають утримуватись від збройного насильства, а конфлікти, що виникають між ними, розв'язувати за допомогою переговорів, добросовісного посередництва та в судовому порядку. Останній спосіб розв'язання суперечностей особливо цінний, позаяк урівнює права сильних та слабких держав і дає останнім змогу сподіватися на справедливість.

Дж. Бентам (1748—1832) висунув ідею «обмеження сили» у міжнародних відносинах, що, на його думку, унеможливило б збройні конфлікти і загарбницькі війни, спричинені релігійними та пріоритетними суперечками, тиранією однієї нації щодо іншої, корисливими інтересами владних еліт. Політичні еліти звикли за будь-яких обставин послуговуватись збройною силою, незважаючи на те, що така політика суперечить інтересам народів, схильних до миру та гармонії.

Обмежити застосування збройної сили у міжнародних відносинах, за Дж. Бентамом, можливо за таких умов:

- введення особистої відповідальності членів уряду за втягнення народів у війну;
- припинення мілітаризації, послаблення впливу армії на суспільство та загальне роззброєння;
- припинення практики «таємної» дипломатії;
- створення міжнародної організації у складі делегацій європейських держав, уповноважених розв'язувати суперечки між ними.

Основи ідеалістичного розуміння міжнародних відносин цілісно та чітко сформульовані у працях видатного німецького філософа Е. Канта (1724—1804) «До вічного миру» та «Ідеї загальної історії із космополітичного погляду». Загалом, стосунки між державами можуть перманентно бути мирними за умови дотримання їх урядами шести найважливіших принципів:

1. Міжнародний договір не може мати юридичної сили тоді, коли в ньому таємно зберігаються *reservatio mentalis*, оскільки міжнародні договори покликані усувати причини війн між державами, а не створювати підстави для їх виникнення у майбутньому.

2. Жодна самостійна держава не може бути анексованою чи переданою (як спадок, у результаті купівлі, обміну чи династичного шлюбу) іншою. Держава та її громадяни не можуть розглядатися як майно, оскільки володіють національним суверенітетом, порушення якого завжди призводить до війн.

3. Постійні армії з часом мають бути ліквідовані, оскільки постійно готові до ведення війни, вони є серйозною загрозою існуванню іншим, насамперед сусіднім, державам. Їх існування спричиняє намагання урядів озброюватися та збільшувати збройні сили до межі, за якою «пов'язані із підтриманням миру воєнні витрати стають настільки обтяжливішими від короткої війни, що самі постійні армії стають причиною воєнного нападу з метою позбавлення від цього тягаря».

4. Державні борги не повинні використовуватися для цілей зовнішньої політики. Йдеться про накопичення урядами зовнішніх боргів, що може дати їм необхідні кошти на ведення війни навіть із державами-кредиторами.

5. Жодна держава світу не може втручатися силою у внутрішні справи іншої держави. Таке втручання є порушенням суверенних прав народу і не може викликати жодної іншої реакції, крім збройного опору інтервентам.

6. Жодна держава не може використовувати у політичній боротьбі (навіть у часи війни) безчесні способи: вбивство, порушення умов договорів чи акту про капітуляцію, підбурювання іноземних громадян до зради чи бунту проти своєї законної влади. Такі дії підривають довіру у стосунках між урядами держав та авторитет влади, що до них вдається в очах своїх власних громадян.

Ідеалізм остаточно сформувався у 20—30-х роках ХХ ст. як систематизована сукупність поглядів інтелектуалів — ідеалістів, які поділяли позицію Президента США В. Вільсона стосовно Ліги Націй та сучасних міжнародних відносин. Знамениті 14 пунктів, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції, стали фактичним втіленням теоретичних принципів ідеалізму в реальні міжнародні відносини.

У період між світовими війнами на принципи ідеалізму опирався також *Пакт Бріана—Келлога*, підписаний 27 серпня 1928 р. у Парижі. «Пакт загальної відмови від війни» складався з двох статей, у яких сторони урочисто зобов'язувались не застосовувати воєнну силу у відносинах між собою та розв'язувати всі можливі суперечки мирним шляхом. "Цей пакт ознаменував апогей пацифістської хвилі та характерної на той час для дипломатії «пактоманії». Багато людей вірили тоді, якщо буде підписано більше пактів, навіть невинних, то ті, хто їх підписав, будуть пильніше дотримувати свого слова. Це була, безперечно, небезпечна ілюзія».

Ідеалісти вважали, що війна є результатом політики, яку здійснюють егоїстичні, жорстокі та некомпетентні політичні лідери і підпорядкована їм влада. Такій політиці та зумовленій нею загальній підозрілості й агресивності суттєво сприяють таємна дипломатія і мілітаризм, широко практиковані державами. Прозора державна політика, активний розвиток міжнародного права, демократичних наддержавних інституцій та систем колективної безпеки — «ключові» елементи гармонійних міжнародних відносин.

Ще один принцип ідеалізму — принцип національного самовизначення, що розвинувся з ідеї Е. Канта про «загальний громадянський стан». Вільне волевиявлення націй призведе до

створення їх легітимної представницької влади, а це усуне причини внутрішніх конфліктів та їх переростання у міжнародні.

Британський дослідник Н. Анджел, на відміну від більшості ідеалістів, вважав ідею національного суверенітету та факт розподілу людства на незалежні, ворогуючі держави науковим абсурдом. Розвиваючи ідею Е. Канта про значення взаємовигідної торгівлі для гармонізації міжнародних відносин, він стверджував, що війна між високорозвиненими країнами світу неможлива. Причиною він назвав вільну торгівлю, яка створила безпрецедентну взаємозалежність та кооперацію, що стала основою індивідуального та колективного добробуту держав світу (за це у 1933 р. йому була присуджена Нобелівська премія Миру).

Теорія ідеалізму базується на припущеннях про те, «що людську поведінку формує середовище, але його можна змінити...», що людство здатне до самовдосконалення... політичне середовище може бути трансформоване розвитком нових установ, таких як Ліга Націй та Об'єднані Нації.

Теоретичні погляди ідеалістів на міжнародні відносини зводяться до таких тверджень:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які суспільні відносини, впливають із характеру та прагнень людини, і тому їх доцільно розглядати й пояснювати крізь призму її поведінки. Людина, як і будь-який створений нею колектив, зацікавлена у гармонійних та безконфліктних стосунках, оскільки вони гарантують розвиток і процвітання.

2. Держави є макроявищем будь-якої людської спільноти, і їхню зовнішню політику можна порівняти з людською поведінкою, тобто вона може бути моральною чи аморальною, доброю чи злою. Критерієм моральності є універсальні людські норми поведінки, що матеріалізуються у сфері міжнародних відносин як гармонійність та безконфліктність. Держава, що є ініціатором конфлікту, діє аморально та заслуговує на застосування до неї адекватних заходів з боку міжнародної спільноти. Р. Каст назвав ініціатора конфронтації «природним агресором, заколотником проти миру». Інструментами підтримання стабільності є міжнародні організації, міжнародне право та світова громадська думка. Міжнародні організації покликані бути регуляторами взаємовідносин між державами, виконуючи роль арбітрів та скеровуючи їх у русло гармонійності.

3. Національний інтерес психологічно виражає суб'єктивне розуміння потреб суспільства, яке завжди відмінне від реальності. У міжнародних відносинах наявна гармонія інтересів їхніх учасників, а розбіжності їхніх поглядів та суперечності не мають істотного характеру, оскільки гармонізуються «невидимою рукою» (Бога, розуму тощо), що запозичено з економічної теорії А. Сміта.

4. Конфлікти на об'єктивній основі не можуть виникати, тому що будь-які суперечності без об'єктивної основи можна врегулювати за допомогою переговорів. Міжнародні відносини, й особливо зовнішня політика, мають здійснюватися за універсальними нормами моралі та міжнародним правом, як запорука стабільності, а їх порушення призводить до суперечностей і конфліктів, що є аномальним явищем.

Теорія ідеалізму зазнала жорстокої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позиції аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин. Класична теорія ідеалізму залишається теоретичною основою багатьох сучасних наукових ідей та концепцій, науковим обґрунтуванням зовнішньої політики низки держав світу.

Теорія реалізму

Джерела політичного реалізму, як і його наукового опонента — ідеалізму, сягають античних часів. Його засновником вважають давньогрецького історика *Фуکیدіда* (близько 460—400 рр. до Р. Х.), відомого як автора «Пелопоннеської війни» — першої ґрунтовної праці, присвяченої міжнародним відносинам. Причини суспільних процесів він шукає не у сфері розуму та ідей (у їх ідеалістичному розумінні), а пов'язує з: «особливостями людської природи, із ...прагненнями до здійснення своїх надій, інтересів, до влади, намаганням позбутись бідності чи збільшити свій достаток». Серед усіх його висновків найважливішими є два:

1. Від найдавніших часів зіткнення між племенами та народами відбувались за володіння найціннішими для господарства землями.

2. Стабільність стосунків між державами залежить від рівноваги сил між ними, а війни виникають через її порушення. Зокрема, вибух Пелопоннеської війни Фуکیدід пояснює страхом багатьох міст-держав перед зростаючою могутністю та намаганням не допустити до гегемонії Афін у Греції.

Полібій категорично заперечує випадковість та «божественну» природу подій, вважаючи, що вони завжди мають матеріальне пояснення. Причини війн Полібій вбачає у зіткненні торгових та політичних інтересів держав, які, незалежно від свого місцеперебування, взаємопов'язані між собою.

Становлення теорії реалізму значною мірою завдячує італійському мислителю епохи Відродження *Н. Макіавеллі* (1469—1527). Характеризуючи природну сутність людини, він стверджував, що вона незмінно егоїстична, а будь-які суспільні процеси зумовлені людськими пристрастями, егоїзмом та матеріальними інтересами. Діяльність людей визначається тим, що вони «прагнуть досягнути однакової мети — слави і багатства».

На думку *Н. Макіавеллі*, зіткнення людських чи державних інтересів породжує насильство, а єдиним способом уникнути цього у крайніх формах чи захистити державу від зовнішніх ворогів є жорстка консеквентна політика, позбавлена тісного прив'язання до моралі та релігійних канонів. Він стверджував, що критерієм успішної зовнішньої політики може бути лише доцільність, тобто її спрямованість на досягнення блага держави, яке, відповідно, є благом громадян. Політика має бути побудована на моральних принципах, але така її якість доцільна лише доти, доки вона ефективна. Інакше кажучи, якщо політик в екстремальній ситуації мусить розв'язувати дилему, як діяти — морально чи аморально, що призведе відповідно до катастрофи або успіху, він має, не вагаючись, обрати інший шлях.

За аналогією, у відносинах з іншими державами монарх, не вагаючись, має застосовувати воєнну силу тоді, коли це потрібно для захисту держави від загарбання. «Війна, воєнне мистецтво і дисципліна мають бути найважливішим предметом турбот кожного монарха... Нехтувати воєнним мистецтвом — означає йти до загибелі, досконале володіння ним є запорукою можливості отримати верховну владу».

Успішна зовнішня політика держави має ґрунтуватись на дотриманні семи найважливіших правил:

1. Будь-які дії щодо інших держав мусять опиратися на достатній рівень сили та можливостей, оскільки створювати певні плани та намагатися їх реалізувати, не маючи для цього відповідних засобів, — нерозумно та небезпечно.

2. Дії держави мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні, як традиційно діяли мудрі римляни. Вони

«підтримували менш могутніх сусідів, не даючи їм змоги посилюватись, і заважали усталенню в їхніх країнах впливу могутніх іноземців».

3. Держава має діяти превентивно, не допускаючи посилення та об'єднання своїх ворогів, навіть тоді, коли такі дії створюють небезпеку втягнути її у війну.

4. Жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожен із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі.

5. Жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої, оскільки вона лише ускладнює власне становище.

6. Жоден тріумф над іншою державою не буває абсолютним, щоб дати підстави переможцеві принижувати переможених та «порушувати будь-які умови, й особливо умови справедливості».

7. Виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їхньої відповідності ситуації.

Відомий англійський мислитель Т. Гоббс (1588—1679) виклав своє бачення суспільства у праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадської» (1651). На його думку, люди за своєю природою егоїстичні та жадібні, наділені однаковими потребами і пристрастями, що призводить до суперечностей між ними та розуміння собі подібних як ворогів і конкурентів на шляху до задоволення власних інтересів.

У природі людини, як вважає Т. Гоббс, закладені три найважливіші причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра і страх; по-третє, прагнення слави та престижу. Внаслідок цього люди в суспільстві живуть у стані, який він назвав *»bellum omnium contra omnes»*, тобто війни всіх проти всіх. Держави, які він порівнював з біблійним морським чудовиськом Левіафаном, за внутрішньою сутністю є системою установ та санкцій, що не допускає до відвертого насильства та гарантує своїм громадянам їхні фундаментальні права.

Стосунки між державами, які нагадують військові табори, найжачені зброєю, є визначально ворожими, але, на відміну від внутрішніх, їх ніхто не регулює і не стримує. Постійні війни між державами, як і між людьми, виникають через суперництво, недовіру та міркування престижу. Угоди, які вони укладають між собою й які не підтримують силою, стають лише деклараціями. Як це не парадоксально, але, відштовхуючись від діаметрально протилежних оцінок сутності людини, Т. Гоббс дійшов тих же висновків, що і його опоненти — ідеалісти, стверджуючи, що для підтримання світового порядку потрібен єдиний для всіх народів суверен, або політична інституція, тобто міжнародна організація.

Німецький філософ Г. Гегель (1770—1831) визначав серед основних обов'язків держави самозбереження репрезентованого нею суспільства. Війни є регуляторами міжнародного права, оскільки саме вони визначають, яка саме система правових норм буде чинною у міжнародних відносинах. Війна не з'ясовує істину, а лише визначає сильнішу державу, яка запроваджує вигідні для себе порядки і закріплює їх у міжнародних договорах.

Значний внесок у розвиток наукових основ реалізму зробив видатний німецький соціолог М. Вебер (1864—1920), який розглянув питання про зовнішню політику (як і політику взагалі) у працях «Покликання до політики» та «Політичні спільноти і господарство». Його міркування щодо їхньої сутності випливають із твердження про те, що «головним засобом політики є насильство». Змістом політики є боротьба за владу, тобто право розпоряджатися іншими людьми, групами людей чи політичними спільнотами (тобто

державами). Силовий характер політики особливо помітний у сфері міжнародних відносин, де будь-які політичні утворення — це утворення, пов'язані з насильством.

Усяке політичне утворення, звичайно, надає перевагу сусідству зі слабшим від нього утворенням над сусідством із сильнішим. Велика політична спільнота, як потенційний претендент на престиж, є джерелом потенційної загрози для всіх сусідніх об'єднань і водночас вона постійно відчуває приховану загрозу собі тільки тому, що вона більша й сильніша за інших. Економічні інтереси діють на зовнішню політику опосередковано, хоч і стимулюють експансіонізм великих держав. М. Вебер рішуче заперечував визначальний вплив моралі на політику. М. Вебер стисло та логічно виклав засадничі принципи теорії політичного реалізму: силовий зміст політики, її автономія від інших сфер суспільної діяльності та неможливість застосувати мораль у її абстрактному розумінні до політики.

Ще одним джерелом-та історичною попередницею політичного реалізму стала *«теорія балансу сил»*. Зміст теорії балансу сил зводиться до трьох тверджень:

1) основою нормальних міжнародних відносин є стабільність, що ґрунтується на рівновазі сил держав, які потенційно можуть воювати між собою;

2) причиною війни є порушення рівноваги сил між держава-ми-ворогами, що дає підстави сильнішій сподіватись отримати перемогу та робить її позицію безкомпромісною, а поведінку — агресивною;

3) стабільність можна підтримувати, створюючи коаліції, спрямовані проти найсильнішої із держав (порушника рівноваги), до того ж сумарна сила членів коаліції має бути не менша за силу протилежної сторони.

Теорія «балансу сил» набуває наукової довершеності з формуванням наукових основ теорії політичного реалізму, частиною якої вона стала. У зовнішній політиці реалізація концепції «балансу сил» полягала в тому, щоб не допустити переваг у тому чи іншому регіоні світу однієї з держав, яка б створила ворожі їй коаліції.

Становлення реалістичної теорії міжнародних відносин розпочалось у 30-х роках ХХ ст., а остаточно завершилось після Другої світової війни, коли позиції реалістів набули чіткості та наукової послідовності.

Британський учений М. *Байт* стверджував, що ХХ ст. вирізняється тим, що ідея сили переважає над ідеєю права, а його співвітчизник Дж. *Шварценбергер* визначав силу як найважливіший чинник міжнародних відносин. Досліджуючи причини невдачі Ліги Націй у праці «*Power Politics*» («Силова політика»), Дж. Шварценбергер дійшов висновку, що Ліга Націй намагалась пропагувати та реалізувати універсальні інтереси, тоді як усі держави світу реалізували власні національні інтереси, застосовуючи силу.

Е. *Карр* категорично заперечує думку, що міжнародні організації можуть створити гармонійний міжнародний порядок, оскільки їхні інтереси залежать від тих інтересів, якими керуються їхні члени, а дієвість — від сили, якою вони володіють. Як прихильник реалістичної традиції, він вважає, що у міжнародних відносинах переважають владні взаємодії, чільне місце в яких посідає держава.

Н. Спайкмен, відомий завдяки працям з геополітики, стверджував, що конфлікт у міжнародному середовищі більш характерний, ніж співпраця. Така ситуація пояснюється тим, що змістом міжнародних відносин є «боротьба за владу, тотожна боротьбі за існування, зміцнення власної позиції є найважливішою метою внутрішньої і зовнішньої політики держав».

Теорія політичного реалізму набула логічної зв'язності й перетворилась на струнку систему поглядів завдяки працям американського вченого Г. *Моргентау*. Він пояснював

поведінку націй-держав через об'єктивний раціональний інтерес, тотожний силі. Для сучасного світу характерна протилежність інтересів і, як наслідок, конфлікти між ними. Моральні принципи не можуть бути дотримані повністю, але до них можна наблизитись, намагаючись встановити баланс інтересів, який, однак, завжди буде тимчасовим.

Основи теорії політичного реалізму Г. Моргентау зведено до шести принципів (фундаментальних тверджень), із яких випливають усі інші. До них належать:

1. *Принцип залежності реальних явищ і процесів у сфері політики*, як і суспільства загалом, від об'єктивних закономірностей, глибоко вкорінених у людській натурі, яка не змінилася від найдавніших часів. Удосконалювати суспільство та діяти в міжнародному середовищі доцільно, лише розуміючи його закони, які не можна інтерпретувати на свій розсуд, оскільки їх дія не залежить від волі людини.

2. *Принцип ототожнення інтересу і сили*, а в міжнародній політиці — силове узгодження інтересів між державами, який Г. Моргентау називає ключовим у теорії реалізму. Сила потрібна державі для самозбереження (тобто підтримання влади на власній території), але її акумуляція призводить до встановлення влади над іншими державами і народами.

3. *Принцип нестабільності інтересу та його змінності* залежно від обставин та конкретної ситуації. Мається на увазі, що «тип інтересу, який визначає політичні дії у конкретний історичний період, залежить від політичного та культурного контексту, в межах якого формується зовнішня політика». Влада, так само як інтерес, залежить від середовища і може включати як фізичне насильство, так і культурний вплив, що дає змогу контролювати поведінку інших держав.

4. *Принцип незастосовності моралі* в її абстрактному розумінні до дій держав у міжнародних відносинах. Політичний реалізм визнає значення впливу моралі на політичні дії, але «універсальні моральні принципи не застосовні до державної діяльності в абстрактному формулюванні. Їх потрібно розглядати крізь призму конкретних обставин місця і часу.

5. *Принцип нетотожності моралі* окремої нації з універсальними моральними законами. «Усі нації відчувають спокусу — і лише деякі з них можуть опиратися їй тривалий час — подати власні цілі та дії як вияв універсальних моральних принципів... Це ототожнення небезпечно і з політичного погляду, адже воно може створити викривлений погляд на міжнародну політику і призвести до того, що держави намагатимуться знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів і навіть самого Господа». Якщо політична еліта нації керується розумінням інтересу, визначеного як сила чи влада, вона здатна адекватно сприймати реальність, тому що оцінює інші нації як свою, її політика ґрунтується на повазі до інтересів інших націй, вона захищає та реалізує інтереси своєї нації і демонструє поміркованість.

6. *Принцип автономності зовнішньої політики*, як і політики взагалі, від усіх інших сфер міжнародних відносин. У політичній сфері діяльності, що визначається прагненням влади, формуються специфічні стосунки, які не завжди відповідають економічним інтересам, праву чи нормам моралі та релігії. Політичний реалізм визнає важливість будь-яких сфер суспільної діяльності, але розглядає їх крізь призму політики і потреб та інтересів у процесі її здійснення.

Г. Моргентау сформулював концепцію світового порядку (спокою), яка ґрунтується на ідеї реалізації державами лише власних життєво необхідних інтересів, а також їхній добровільній відмові від інтересів впливу. На його думку, баланс сили; поряд із самообмеженням цілей зовнішньої політики, є найефективнішим механізмом підтримання

стабільності у міжнародній системі. Зовнішня політика держав може бути спрямована на підтримання власного *status-quo* (тобто відповідати цілям самозбереження та запобігання різким змінам у міжнародних відносинах), але вона може мати характер підтримання престижу в міжнародному співтоваристві (послугуючись дипломатичними засобами та військовим потенціалом), а також полягати у прагненні могутніх націй до узалежнення інших держав і народів. Таку політику Г. Моргентау називає імперіалістичною, яка ґрунтується не на національних інтересах, а на інтересах впливу і здійснюється за допомогою збройного насильства, економічної та культурної експансії.

Р. Штраус-Гуппе зосередив увагу на причинах агресивності держав у міжнародних відносинах. Він припускав, що напруження та конфлікт походять від «людського прагнення до влади», яке ґрунтується на самоствердженні особи, й у сфері зовнішньої політики трансформується у безкомпромісність, жорсткість і агресивність. Такі психологічні мотивації спричиняють загальну агресивність суспільства та визначають курс політичної еліти, причому внутрішня боротьба за владу триває у міжнародному середовищі.

Р. Арон оригінально поєднав старі та нові ідеї реалізму. Дослідник вважає головним завданням будь-якої держави (політичної одиниці, елемента системи) гарантування власної безпеки, а у підсумку — виживання у середовищі, де *ultima ratio* (тобто останнім аргументом) у суперечці завжди є застосування збройних сил.

Найважливішою характеристикою міжнародних систем є конфігурація співвідношення сил, тобто полярність, яку розуміють як кількість глобальних наддержав та спосіб взаємовідносин між ними. Згідно з критерієм кількості полюсів він поділив системи на: біполярні та багатополлярні. Утім найважливішим Р. Арон вважав критерій способу взаємовідносин між полюсами, за яким міжнародні системи поділені на гомогенні (однорідні) та гетерогенні (різномірні).

Гомогенна система об'єднує «держави, які належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики». У такій системі ворожнеча між полюсами не породжує ненависть та антагоністичне сприйняття один одного, боротьба, і навіть війни, ніколи не набувають крайніх форм. Владні політичні еліти держав-ворогів виявляють стриманість, з огляду на солідарність, якої вони дотримуються стосовно одна одної.

Гетерогенна система складається з «держав, які організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності». Суперництво та боротьба в такій системі набувають рис антагонізму, в яких поразка однієї зі сторін зачіпає не лише інтереси народів, а й інтереси владної еліти. Класичний конфлікт інтересів підсилюється ідеологічним конфліктом, що визначається обставинами, «за яких кожний табір рекламує певну ідею і за яких обидва табори внутрішньо поділені, оскільки певна кількість співгромадян, і там, і там, не прагнуть, або не прагнуть від щирого серця, перемоги своєї батьківщини, якщо вона означає поразку ідеї, до якої вони прихилиються і яку уособлює ворог». З цієї причини внутрішні конфлікти та громадянські війни швидко переростають у міждержавні конфлікти, призводячи до нестабільності всієї системи. Досягнення сторонами компромісу після початку воєнних дій стає практично неможливим, оскільки «повалення уряду або режиму ворожої держави майже фатально перетворюється на одну з цілей війни».

Класична теорія політичного реалізму ґрунтується на таких твердженнях:

1. Міжнародні відносини, як і будь-які інші види суспільних стосунків, впливають із людської природи, егоїстичної та схильної, за певних умов, до вияву інстинктивної або патологічної агресії. Діяльність людини завжди спрямована на реалізацію особистих інтересів, і лише вони визначають її діяльність. Людина не здатна принципово змінюватися у

процесі розвитку, вона може лише обмежувати власні прагнення чи надавати їм певного ідеологічного сенсу.

2. Держава як форма політичної організації людей є головним суб'єктом міжнародних відносин, найважливішим інтересом якого є боротьба за владу, що досягається за допомогою сили. Міжнародні організації, відображаючи збіжність інтересів держав, діють настільки ефективно, наскільки у цьому зацікавлені найсильніші з них. Сутністю міжнародних відносин є боротьба за владу (вплив) між державами в анархічному міжнародному середовищі. Норми міжнародного права та моралі не можуть бути універсальним інструментом регулювання взаємовідносин між державами, оскільки вони мають суб'єктивний характер і чинні лише у випадку консенсусу між ними. Водночас у зовнішній політиці вони часто виконують функції гасел, якими послуговуються владні політичні еліти для обґрунтування та виправдання власних дій або маскуванню прагматичних інтересів.

3. Інтереси держав є об'єктивними і мають суперечливий характер, що пов'язано з неоднаковим потенціалом, ресурсами, географічним положенням, а також прагненням до влади з боку владних політичних еліт.

4. Мир і стабільність не мають нічого спільного з виявом волі чи розуму, а є лише функцією рівноваги сил та збігу інтересів (що завжди має тимчасовий характер), підтримання якої є основним завданням зовнішньої політики. Міжнародні конфлікти випливають із порушення рівноваги сил між державами та суперечностей їхніх об'єктивних національних інтересів.

Неореалізм, неолібералізм

Міжнародна система, що розглядається як структура взаємовідносин між державами — головна категорія неореалізму, похідними від якої є поняття: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Власне тому неореалізм ще іноді називають структурним реалізмом, формування основ якого пов'язують з ім'ям професора Каліфорнійського університету К. Волтца.

У теорії міжнародних відносин К. Волтц відомий завдяки працям: «Людина, Держава і Війна: теоретичний аналіз» і «Теорія міжнародної політики». Розглядаючи проблему застосування державами воєнної сили, він стверджує, що «держава використовує силу, якщо в результаті оцінки перспектив досягнення успіху з'ясує, що бажані цілі привабливіші, ніж спокій мирного життя. Оскільки кожна держава — сама собі найвищий суддя, оскільки будь-яка країна у будь-який час може застосувати силу для здійснення власної політики, через це інші країни змушені бути постійно готові відповісти на силу силою або заплатити за свій спокій. Відповідно середовище, в якому діють держави, вимагає від них певної поведінки»¹. Розв'язуючи дилему війни і миру владні політичні еліти держав змушені зважати не лише на власні інтереси, а й на ситуацію, що складається в міжнародних відносинах. Тобто у процесі дослідження міжнародних відносин доцільно аналізувати три елементи — людину, державу та міждержавне середовище.

Взаємодіючи, держави мінімально прагнуть до самозбереження, максимально — до переважання, а результатом їх нескоординованої діяльності стає виникнення міжнародної системи, яка формується завдяки сталим політичним взаємодіям між урядами держав та трансформується завдяки змінам у розподілі їхніх силових можливостей. Міжнародна система поєднує в собі дві діаметрально протилежні якості: анархічність та досить жорстку структурну обумовленість політики держав. «В умовах міжнародної анархії... основна роль

належить матеріально-силовим факторам, або *полярності*, а не тому, як організується здійснення зовнішньополітичного курсу держави». Постійна схильність системи до війни є залежною змінною (від політики держав), але вона стає реальністю лише в умовах певного укладу сил наймогутніших держав (полярності), який К. Волтц визначає як незалежну змінну. Конфлікт інтересів у стосунках між державами існує завжди, і вони постійно виявляють схильність розв'язати його за допомогою застосування сили, але війна між ними виникає лише за умов певної полярності у міжнародній системі. Він виокремлює три типи полярності міжнародних систем: біполярний, мультіполярний та уніполярний. Позиція держав у ієрархії міжнародних систем символізує акумульований ними силовий потенціал, яким вони можуть оперувати та який зобов'язує їх до певної поведінки, а також визначає функції, здійснювані державою у міжнародному середовищі.

Величезний внесок у розвиток теорії неореалізму зробив Р. Гілпін, який у праці «Війна і зміни у світовій політиці» («War and Change in World Politics») виклав три найважливіші постулати неореалізму:

1. Держави залишаються найважливішим суб'єктом міжнародних відносин, хоч поряд з ними автономно діють недержавні актори (міжнародні організації і ТНК).
2. Держави, намагаючись максималізувати власну вигоду, діють раціонально, тобто з багатьох можливих розв'язань у будь-якій ситуації обирають оптимальні.
3. У результаті багатьох інтеракцій між державами в системі виникає рівновага сил, яка є гарантією стабільності.

На відміну від К. Волтца, він вважає цю рівновагу динамічним поняттям, тому що статус та ієрархія держав у системі перебувають у безперервному процесі змін, позаяк історія світу є нескінченною низкою циклів, що складаються з трьох фаз: *»експансія — гегемонія — занепад»*. У цій тріаді весь час відбувається зміна станів балансу та дисбалансу укладу сил у глобальній міжнародній системі, тобто вона постійно має тенденцію до виходу зі стану рівноваги, але постійно до нього повертається.

Р. Гілпін вважає, що стабільність чи нестабільність міжнародної системи визначається раціональним ставленням держави до стану системи.

1. Система є сталою тоді, коли держави задоволені своїм статусом та не бачать користі в її змінах.
2. Держави прагнуть змінити систему тоді, коли сподіваються, що вигода, отримана від цього, буде більшою від можливих втрат.
3. Зміни в системі здійснюються за допомогою різних способів, наприклад, шляхом територіальної експансії чи економічного узалежнення.
4. Досягнення стану рівноваги між втратами та вигодою подальшої експансії призводить до її припинення та намагання дотримуватись існуючого *status-quo*.
5. Система трансформується, якщо держави не здатні втримати її рівновагу, внаслідок чого створюється новий розподіл влади і відповідно нова структура системи.

Неореалісти формулюють дві принципи для розуміння міжнародних відносин тези:

- 1) у сучасному світі держави, послуговуючись силою, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту;
- 2) держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом (у широкому розумінні).

Найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силової політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, скільки в жорсткому впливі структурних

особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

Неолібералізм, на відміну від неореалізму, не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства. Плюралізм пов'язаний, насамперед, з працями Дж. Ная, Р. Ко-хена, Х. Алкера та Дж. Розенау, які закидали теорії неореалізму спрощеність, оскільки її представники, на їхній погляд, ігнорують або надають лише маргінального значення таким рисам сучасних міжнародних відносин, як взаємозалежність, транс-національність і глобалізація.

Активну роль у сучасному світі «відіграє тісна взаємодія суспільств різних держав, яка не піддається державному контролю. Наприклад, у відносинах між країнами Заходу ці взаємодії передбачають торгівлю, особисті контакти, обмін інформацією. Тобто держави не є єдиними акторами світової політики». Дж. Най та Р. Кохен визначають чотири типи транснаціональної глобальної взаємодії, що відбувається поза

межами традиційних міждержавних відносин за умов опосередкованого контролю з боку державної бюрократії. Вони відповідають сферам:

- 1) *інформації*, де переміщуються повідомлення, релігійні вірування, ідеї та доктрини;
- 2) *транспорту*, який переміщує матеріальні об'єкти, включаючи озброєння, приватну власність і товари;
- 3) *фінансів*, тобто переміщення грошей і кредитів;
- 4) *туристики*, де переміщуються люди.

У всіх зазначених сферах роль держави може полягати у забезпеченні взаємодій, але навіть у цьому випадку вона не може повністю їх реалізувати без участі недержавних учасників міжнародних відносин. Але у багатьох випадках держава обмежується лише констатацією транснаціональних взаємодій або навіть змушена змінювати свою зовнішню та внутрішню політику під їх впливом. Дж. Най та Р. Кохен визначають також п'ять варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики. Це:

1. Зміна відносин між державами під впливом інтересів недержавних акторів.
2. Міжнародний плюралізм, тобто взаємодія національних інтересів у транснаціональних структурах, у яких беруть участь транснаціональні учасники, щоб координувати свою діяльність.
3. Розвиток механізмів стримування через залежність і взаємозалежність держав.
4. Збільшення, за допомогою діяльності недержавних організацій, можливостей впливу урядів одних держав на політику інших.
5. Виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику.

Цей вплив призводить до того, що «держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли будь-які держави створюють нові інструменти впливу на інші держави. До того ж держави приблизно однакової політичної ваги можуть отримати переваги у боротьбі між собою...».

За умови нерівності між фактичними можливостями держав, у транснаціональних відносинах можуть отримати перевагу могутніші з них, які стають центрами транснаціональних мереж, будь-які переваги втрачуть і без того слабкі держави.

Отже, сучасним міжнародним відносинам притаманний плюралізм, який полягає у рівнозначності міждержавних та недержавних відносин і навіть зростаючій залежності

перших від других. З погляду плюралістів, ворожі інтереси держав, які визначали собою суперництво та боротьбу, що були змістом міжнародних відносин у попередні епохи, поступаються кооперативним інтересам і відповідно — розвиткові міжнародного співробітництва та прагненню політичних еліт держав до пошуку компромісного розв'язання навіть тоді, коли певні суперечності між державами і виникають. Це пояснюється тим, що держави втрачають традиційний винятковий статус і щораз більше стають організаціями, що репрезентують інтереси субнаціональних суб'єктів, які визначаються суспільними групами, які намагаються шукати власну вигоду, виходячи з практичного сприйняття реальності як системи транснаціональних мереж, і позбавити будь-яких переваг і без того слабкі держави.

Звідси випливає, що традиційне для реалізму розмежування сфер внутрішньої та зовнішньої політики втрачає сенс, натомість важливою проблемою стає розуміння їх взаємозв'язку.

Продовжуючи традицію, започатковану Е. Кантом, плюралісти доводять тезу про неможливість війни між демократичними державами й наполягають на тому, що діяльність держав у глобальній системі залежить від правових та інституційних регуляцій. Остання теза пов'язана з ідеєю про те, що держави у пошуках оптимальних механізмів співпраці встановлюють певний режим взаємовідносин, побудований на основі міжнародних організацій, які впливають на міжнародні відносини, створюючи розгалужену систему права.

Дж. *Бартон* вважає, що сучасні міжнародні відносини об'єктивно призвели до виникнення світового суспільства (застосовується також поняття «міжнародне суспільство»), складовими якого, крім держав, є бездержавні нації, етнічні меншини, міжурядові та неурядові організації. Створення світового суспільства зробило анахронічними старі теорії, які розглядали міжнародні відносини як такі, що перетинають державні кордони та здійснюються урядами шляхом дипломатії і воєнної сили.

Серед неолібералістів найбільш радикальну позицію займає Ф. *Фукуяма*, який у концепції т. зв. кінця історії стверджує, що після завершення «холодної війни» демократична орієнтація держав стала визначальною змінною формування міжнародних відносин. На його думку, демократія має універсальний характер і їй належить абсолютний пріоритет у визначенні зовнішньо- і внутрішньополітичних інтересів сучасних держав.

Ф. *Фукуяма* вважає, що збройні конфлікти минулого були логічним наслідком менш досконалих, ніж ліберальна демократія, форм державного правління. Вічна боротьба за визнання і престиж відбувається також і в міжнародних відносинах, оскільки «як людська історія розпочалась з кривавої битви всього лиш за престиж, так і міжнародний конфлікт починається з боротьби за визнання між державами, яка є визначальним джерелом імперіалізму».

Звідси випливає, що в сучасних умовах лише ідеологічна складова існування держав світу є вирішальною як для їх ролі та значення в міжнародних відносинах, так і для політики, яку вони здійснюють. Ліберальна демократія, не дивлячись на її окремі недоліки, вперше в історії людства подолала драматичні протиріччя минулого, шляхом зрівняння прав усіх людей і держав. Тобто людство опинилося перед дилемою: або збереження тоталітаризму і відповідно — імперіалізму із притаманними йому війнами, або розвиток універсальної ліберальної демократії, яка гарантує тривалий мир та соціально-економічний розвиток.

Ще одна інтерпретація неолібералізму, тісно пов'язана з ідеями Ф. *Фукуяма*, названа теорією глобального управління. Вона являє собою концепцію, яка, з одного боку, є своєрідним продовженням ідей світового (міжнародного) суспільства, але з іншого — неоідеалістичною теорією «світового уряду», чи т. зв. глобального управління. Її візія

міжнародних відносин об'єднує погляди багатьох учених, які вважають, що новий універсальний міжнародний порядок має мати в своїй основі спеціально створену (або трансформовану зі структур сучасної ООН) універсальну політичну організацію, діяльність якої відбуватиметься поза системою національних держав.

На відміну від урядів держав, які спираються на вузькі національні інтереси, світовий уряд базуватиметься на спільних для всіх людей цінностях та інтересах, необхідність адаптації яких до політики всіх держав світу визнається *a priori*. Вона продиктована потребою гармонізації міжнародних відносин, яка стане наслідком домінування цінностей співробітництва над цінностями суперництва, тобто у новій міжнародній системі держави зможуть реалізувати свої інтереси лише до меж, у яких їхні суперечності не загрожуватимуть єдності світового суспільства. Глобальне управління міжнародними відносинами полягатиме у їх регулюванні в напрямку розвитку коопераційності у відносинах між державами.

Концепція «світового уряду» та виконання ним функцій глобального управління розглядалась у працях Ф. Кратохвілла, Дж. Рагі, С. Мендловіца, Р. Фолка, Т. Данна, Н. Веллера та інших учених. Вони вважають, що світовий уряд може виникнути, як підсумок суперництва глобальних наддержав, завдяки певному «контракту» між ними. Тоді постала б «світова республіка», або «космополіс», побудована на загальному консенсусі та широкій підтримці в суспільствах усіх країн світу.

Американські дослідники Г. Кларк та Л. Б. Сон у праці «Досягнення миру через світове право. Два альтернативні плани» («World Peace Through World Law. Two Alternative Plans») висунули конкретний план досягнення загального миру через здійснення поетапного загального роззброєння та створення глобальної системи колективної безпеки. Головним інструментом досягнення такого стану має стати «світовий уряд», створений на основі реформованої ООН, що діятиме на базі зміненого та детально розробленого Статуту, який відіграватиме роль світової конституції.

Теорія неолібералізму логічно продовжувала інтелектуальну традицію ідеалізму, хоч так само, як неореалізм, вона не була механістичним повторенням теорій минулого. Її радше доцільно трактувати як спробу створення нової експланаційної моделі міжнародних відносин (що особливо характерне для плюралізму) на принципах класичної теорії ідеалізму. Однак у формуванні неолібералізму принципову роль відіграли так звані *нові факти* міжнародного життя, до яких апелювали представники цієї теорії. Йдеться, насамперед, про:

- процес транснаціоналізації міжнародних відносин, завдяки якому роль суверенної національної держави у багатьох сферах міжнародних відносин невпинно зменшується;
- зростання ролі економічного співробітництва, що в умовах глобалізації другої половини ХХ ст., призводить до економізації зовнішньої політики держави;
- крах тоталітарних диктатур у Європі, Азії та Латинській Америці й істотне розширення кількості держав, у яких панує ліберальна демократія;
- зростання ролі міжнародних організацій, як і безпрецедентне зростання їх кількості у сучасному світі.

Принципові розбіжності між неореалізмом і неолібералізмом

Параметри порівняння	Неореалізм	Неолібералізм
Структурні обмеження середовища	Жорсткі структурні обмеження міжнародного середовища, пов'язані з полярністю, яка і визначає політику держав	Обмеження є тимчасовими бар'єрами, що з часом долаються за рахунок зростаючого співробітництва
Визначальний суб'єкт міжнародних відносин	Держава	Субнаціональні суб'єкти Міжнародні організації
Роль держави	Забезпечення національно-державних інтересів (гарантування безпеки, стабільності розвитку та зростання впливу держави в міжнародній системі)	Сприяння реалізації інтересів (передусім, економічного провітання) субнаціональних суб'єктів
Інтерпретація конфлікту	Природний ситуативний прояв співвідношення сил провідних суб'єктів у міжнародній системі	Анахронізм, що залишається в минулому завдяки зростаючому міжнародному співробітництву та поширенню ліберальної демократії
Міжнародна співпраця	Несталий вияв ситуативних спільних інтересів, що може існувати і розвиватися лише на основі балансу отриманої вигоди; при цьому нерівномірний розподіл вигоди веде до припинення співпраці	Природний процес досягнення сторонами абсолютного зиску від нього самого по собі, вигідний незалежно від того, яка зі сторін отримує більше
Міжнародні режими	Мета (як загальне прагнення держав упорядкувати та регламентувати відносини між собою)	Засіб (для досягнення мети — регламентування міжнародного співробітництва та уникнення конфліктів)

ТЕМА 4. ТЕОРІЇ БІХЕВІОРИЗМУ (МОДЕРНІЗМУ)

1. Біхевіористична революція
2. Теорія М. Каплана та її критика
3. Теорія «цивілізаційних систем» Дж. Моделскі
4. Теорія Й. Гальтунга
5. Теорії зв'язку
6. «Теорії поля»
7. Критика біхевіоризму

Біхевіористична революція

Біхевіоризм народився наприкінці XIX — на початку XX ст. як напрям американської психології, що наголошував на необхідності вивчення особи через фіксацію конкретних рефлексій людини на певні специфічні зовнішні подразнення. У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40—50-х роках XX ст., коли здійснюються перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтуються на емпіричності сприйняття реальності. Власне з біхевіоризму у психології запозичена ідея про необхідність вивчати конкретні прояви діяльності учасників міжнародних відносин на основі емпіризму, який полягає у прагненні визначити чіткі кількісні параметри явищ та процесів, пов'язаних з ними. Прихильників біхевіоризму «приваблювали ті об'єкти досліджень, де можна зібрати кількісні дані».

Кількісне параметрування міжнародних відносин у кінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. виглядає на той час як найточніше, таке, що адекватно їх відображає і дає змогу абстрагуватись від суб'єктивного і випадкового та будувати свої висновки на основі об'єктивного знання про досліджувані процеси та явища. Ці погляди призвели до т. зв. біхевіористичної революції, що стала початком «Великої дебати» і поділу теорії міжнародних відносин на дві школи — класичну та модерністську і розмежування двох стилів теоретизування — гуманістичного та техніцистичного.

Класицизм поєднував у собі теорії ідеалізму та реалізму, які за висловом Х. Булла, «впливали з філософії, історії та права й були пов'язані з вірою їх авторів у доречність використання здорового глузду». Розглянуті вище концепції класичної школи характеризувались нормативністю, яка виявлялась у намаганні створити теорію міжнародних відносин, як ідеальну (еталонну) модель міжнародних відносин або як модель, побудовану на закономірностях історичного досвіду. Причому, як слушно зауважив Е. Карр, ідеалісти ігнорували уроки історії, а реалісти, навпаки, драматизували їх. Важливою рисою концепцій класичної школи був суб'єктивізм, який виражався у наданні міжнародним відносинам і зовнішній політиці рис, що так чи інакше впливають із особливостей та закономірностей характеру людини.

Аналізуючи прагнення вчених-біхевіористів, Х. Булл стверджував, що «вони намагаються побудувати теорію міжнародних відносин, положення якої ґрунтувалися б на математичних і логічних доказах або ж на строгих процедурах верифікації».

Розуміння теорії міжнародних відносин прихильниками біхевіоризму полягало, як стверджували Дж. Догерті та Р. Пфальцграф, у прагненні створити універсальну, всеохоплюючу, замкнену, логічну теорію міжнародних відносин, яка дала б змогу не лише

описати сучасні та минулі конфігурації, перебіг подій у міжнародній системі й пояснити їх, але також передбачити їх майбутні моделі.

Біхевіористи намагались створити нову теорію не лише на емпіричній методологічній основі, але й також подолати характерний для класичної теорії волюнтаризм, методологічну вибіркковість і нормативізм. Один із засновників біхевіоризму Дж. Зінгер гостро критикував теоретичні концепції класичної школи, закидаючи їх авторам брак чіткої понятійно-категорійної системи, прагнення досліджувати лише окремі проблеми, не пов'язуючи їх між собою, випадковість вибору фактів міжнародного життя, що служили аргументами для їхніх висновків, та дедуктивність, яка на його думку, є найсуттєвішою вадою класичної школи, оскільки її прихильники, практично завжди спираючись на апіорні та неперевірені постулати або висновки, запозичені з праць інших традиціоналістів, формулюють абстрактні теорії, до яких вони намагаються достосувати реальність.

Теорії біхевіоризму спрямовувались на пошук об'єктивних закономірностей міжнародних відносин, уникаючи апіорних тверджень про патологічність людської природи, злу чи добру волю політиків, містичність їх мислення, еталонність міжнародних відносин тощо. Їх основою мали бути визначення факту та його точна інтерпретація, позбавлена суб'єктивних і необґрунтованих оцінок.

Методологічні постулати теорії міжнародних відносин зведені ним до семи тверджень:

1. Закономірний характер міжнародних явищ та процесів виявляється у повторюваності поведінки держав за певних ситуацій. Ці закономірності, узагальнені у теоріях, мають експла-наційне та прогностичне значення.

2. Емпіричність верифікації узагальнень.

3. Строгість методів дослідження, які мають застосовуватись коректно та ґрунтуватись на чіткості й перевіреності фактів, що стосуються об'єкта дослідження.

4. Точність дослідження має будуватись на максимально можливому використанні числових показників.

5. Відмінність морально-етичних оцінок від емпірично обґрунтованих результатів досліджень. Ідеться про те, що реальність міжнародних відносин не завжди відповідає моральним цінностям дослідника. Але у будь-якому випадку не варто видавати бажане за дійсне, оскільки науковий підхід завжди ґрунтується на вивченні реальності такою, якою вона є.

6. Наукове дослідження поведінки держав передує політичній практиці, оскільки наука, яка претендує на об'єктивність, не може бути заангажованою.

7. Теорія і прикладні дослідження у сфері політичної науки тісно пов'язані з комплексом соціальних наук у питаннях як взаємодії щодо проведення досліджень, так і взаємних запозичень та обміну науковими результатами.

Теоретична новизна біхевіоризму зводиться до намагання застосувати у дослідженнях такі принципи:

1. *Емпіризм*, який полягає у дослідженні міжнародних відносин шляхом точного з'ясування фактів, зокрема, за допомогою кількісних параметрів. Кількісній параметризації підлягають: способи голосування у міжнародних організаціях, вербальні заяви політичних лідерів, чинники, які визначають поведінку держав, рішення у зовнішній політиці та окремі факти міжнародного життя. Конкретне дослідження міжнародних відносин має будуватись на використанні великої бази даних, яка охоплює значний історичний відтинок часу й велику кількість держав, та залученні комп'ютерних технологій.

2. *Індуктивність*, що полягає в організації дослідження шляхом виведення висновків унаслідок узагальнення та систематизації емпірично виявлених фактів. Дослідження має включати висунення чітко сформульованих гіпотез, пошук залежних, незалежних і таких, що чинять вплив, змінних ситуації, формулювання висновків, пошук і верифікацію аргументів.

3. *Об'єктивізм*, тобто сприйняття явищ і процесів міжнародних відносин, що не залежать від людської волі чи прагнень, а випливають із реальності стосунків між людьми у процесі життєдіяльності. Ця традиція започаткована поглядами давньогрецького філософа Ісократа, який стверджував, що війну не доцільно сприймати як добро чи зло, але до неї варто ставитись як до суспільного явища, яке потрібно пізнати та зрозуміти.

4. *Системність*, що полягає у розумінні міжнародних відносин як сукупності зв'язків між учасниками міжнародних відносин, котра створює між ними ситуацію взаємозалежності та взаємозв'язку. Усі теорії біхевіоризму, залежно від вихідної гіпотези, можна поділити на три групи: системні теорії, теорії зв'язку (*linkage theories*) і факторні теорії («теорії поля»).

Теорія М. Каплана та її критика

Системний підхід надзвичайно поширений у сучасній науці, особливо суспільній, оскільки його поєднання «з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених та породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості». Власне тому запозичений із біологічної та фізичної наук системний підхід став фундаментальною концепцією у суспільних науках.

Основоположником загальної теорії систем вважають американського вченого австрійського походження Л. фон Берталанфі. Наприкінці 40-х років ХХ ст. він дійшов висновку, що, незалежно від різновиду та природи елементів, для всіх систем характерні одні й ті ж закони функціонування і розвитку. Тобто ці закони ізоморфічні, а їхня дія однакова, незалежно від того, в якій системі вони діють: природній чи соціальній. Висунення цієї гіпотези дало йому підстави стверджувати, що для дослідження соціальних явищ і процесів цілком можна послуговуватись методологією та формальним апаратом, запозиченим із точних наук. На його думку, таке запозичення у перспективі дало б змогу сформулювати точні закони у суспільних науках та сприяло б однозначності й доказовості їх висновків. На думку Л. фон Берталанфі, наука має вивчати «не лише ізольовані частини та процеси, а й суттєві проблеми організації відносин, що є результатом динамічної взаємодії та роблять поведінку відмінною від тієї, яка вивчається ізольовано або всередині цілого».

А. Рапопорт вніс у теорію міжнародних відносин принципи загальної теорії систем. Він застосовував їх у дослідженні конфліктних ситуацій і проблем міжнародної безпеки. І погоджувався з тезою про те, що система є результатом динамічних взаємодій між її елементами, але, на відміну від Л. фон Берталанфі, наголошував на її цілісності, стверджуючи, що вона функціонує як ціле завдяки взаємозалежності її частин. Тобто, якщо правильно те, що дослідження взаємодій між елементами системи створює уявлення про неї загалом, то правильне й обернене твердження — дослідження системи дає змогу розуміти особливості взаємодій між елементами системи. Керуючись такою гіпотезою, А. Рапопорт перший спробував застосувати математичні моделі для дослідження проблем війни і миру, безпеки та міжнародних конфліктів.

Системні теорії міжнародних відносин впливали з припущення про те, що система як фундаментальна наукова категорія відображає найважливіші закономірності та особливості діяльності учасників (як її елементів) і взаємовідносин між ними. Так сформульована вихідна

гіпотеза наводила на думку, що дослідження міжнародних систем, пошук об'єктивних закономірностей їхнього існування та еволюції, з'ясування їх сутності є комплексним і повним дослідженням міжнародних відносин. Теоретичні концепції, побудовані на основі цієї гіпотези, зводились до виокремлення моделей (типів) міжнародних систем, характеристики їхніх структурних особливостей і висунення припущень про стан міжнародних відносин, які об'єктивно впливають з певної конфігурації змінних систем.

Автором найбільш відомої класифікації міжнародних систем, серед опрацьованих представниками теорії біхевіоризму, є американський учений *М. Каплан*, який, подібно до неореалістів, висунув ідею про відповідність типів міжнародних систем глобальному розподілові сил, тобто їхній «полюсності». У його концепції відносини в системі визначаються кількістю полюсів і співвідношенням між ними, відносинами між полюсами та нейтральними державами й універсальними акторами. У пізніших працях він звернув увагу на такий чинник формування міжнародних відносин, як володіння державами ядерною зброєю.

М. Каплан визначає п'ять змінних систем: фундаментальні принципи системи, принципи її трансформації, змінні класифікації учасників, змінні їх можливостей та змінні інформації.

1. *Фундаментальні принципи системи* є правилами її існування, що визначають функції учасників міжнародних відносин і які варто сприймати як узагальнення їхньої характеристичної поведінки, визначеної структурними можливостями та обмеженнями, що склалися у ній.

2. *Принципи трансформації системи* є правилами її динаміки, тобто сталими особливостями змін, завдяки яким вона видозмінюється.

3. *Змінні класифікації учасників* міжнародних відносин пов'язані зі структурними рисами, які модифікують їхню поведінку. Тобто йдеться про внутрішні особливості учасників, які М. Каплан, подібно до К. Волтца, вважає, що всі держави світу дотримуються подібних цілей у зовнішній політиці, але реалізують їх лише у сприятливих умовах міжнародного середовища, які можуть впливати на їхню діяльність у межах міжнародної системи.

4. *Змінні можливостей учасників* визначають фізичні параметри, які дають змогу певному учасникові виконувати ті чи інші функції. Йдеться про такі традиційно підкреслювані параметри могутності держави, як площа території, чисельність населення, рівень розвитку промисловості, а також боездатність її збройних сил, справність транспорту та системи комунікації, схильність до застосування сили, здатність отримувати допомогу від інших учасників тощо.

5. *Змінні інформації* включають знання учасника про засоби, якими він може послуговуватись, намагаючись досягнути визначених цілей, та можливу реакцію і засоби інших учасників.

Початково М. Каплан визначив шість типів міжнародних систем, які вважав основними, а пізніше додав ще чотири (змішані). Тобто його типологія містить десять моделей міжнародних систем:

– *Система рівноваги сил* характеризується відсутністю загальної конфронтації, допускаючи ймовірність конфліктів маргінального значення. У ній визначається певна кількість «полюсів», оптимальним їх числом вважається п'ять, що за будь-яких умов не допускає можливості домінування одного з них. М. Каплан вважає, що «індивідуальні дії національних акторів доповнюють одна одну, і так реалізуються найважливіші правила

системи, що описують поведінку акторів. За своїм характером вони універсальні». Система рівноваги сил характеризується такими правилами, яких дотримуються «полюси». Вони завжди:

- діють з метою розширення власних можливостей, надаючи перевагу дипломатичним засобам перед військовими;
- схильні застосувати воєнну силу, ніж утратити змогу розширити свої можливості; схильні припинити воєнні дії, ніж повністю знищити одну з провідних держав;
- діють проти будь-якої коаліції чи однієї держави, які намагаються домінувати в системі;
- діють проти держав, які підтримують наднаціональні принципи організації у системі;
- дають змогу відновити статус переможеним та обмеженим у своїх можливостях провідним державам.

2. *Вільна біполярна система* існує тоді, коли виникають два конфронтуючі блоки, але між ними опиняється група учасників міжнародних відносин, які залишаються нейтральними. Посередником у відносинах між блоками є універсальний учасник (наприклад, ООН). Визначальну роль у системі відіграють блоки, які складаються з національних держав, очолюваних однією з глобальних наддержав («полюсів»). Система функціонує на основі правил взаємовідносин між блоками:

- блоки намагаються збільшити свої релятивні можливості;
- не наважуються на пряме зіткнення між собою, вважаючи ризик занадто великим; схильні воювати, щоб не допустити домінації протилежного блоку;
- кожен блок намагається підпорядкувати собі універсального учасника міжнародних відносин і через нього — протилежний блок;
- прагнуть збільшити кількість своїх учасників (тобто держав-сателітів), але толерантно сприймають позаблоковість (за певних обставин).

Нейтральні та універсальні учасники міжнародних відносин у такій системі, мають подібні прагнення, а у своїй політиці намагаються:

- дотримуватись нейтралітету щодо обох блоків; підтримувати один одного, виразно демонструючи критичну позицію щодо обох блоків; сприяти зменшенню небезпеки глобальної війни та напруженості у стосунках між блоками.

3. *Гнучка біполярна система* характеризується тими ж особливостями та правилами, що й попередня, але блоки-противники, порівняно з нейтральними учасниками, досить слабкі й не можуть виявляти прагнення до їх поглинання.

4. *Біполярна система розрядки* виникає за умови, що «полюси» та очолювані ними блоки відмовляються від конфронтації на користь співпраці та мирного співіснування.

5. *Біполярна система нестабільних блоків* створюється тоді, коли «полюси» недостатньо сильні, щоб постійно утримувати у своїй сфері впливу інших учасників. Вона характеризується чергуванням конфронтації та мирного співіснування.

6. *Жорстка біполярна система* існує, якщо є надмогутні «полюси», жорстка ієрархія у межах блоків, слабкі і навіть відсутні нейтральні учасники. Вона характеризується постійною конфронтативністю та граничною напруженістю у відносинах між полюсами й вірогідністю вибуху війни.

7. *Універсальна система* не має у своїй структурі яскраво виражених «полюсів» та об'єднує всіх учасників міжнародних відносин навколо глобальної, міжнародної інституції з універсальними цілями діяльності (наприклад, ООН).

8. *Ієрархічна система* виникає тоді, коли найсильніший учасник міжнародних відносин («полюс») встановлює домінацію над іншими учасниками, підпорядковуючи їх меті своєї діяльності.

9. *Система повної проліферації* (одностороннього вето) є проявом такого співвідношення сил між державами, коли одна з них, володіючи атомною зброєю, може «шантажувати» всіх учасників і призвести до загального хаосу та втрати всіма учасниками почуття безпеки.

10. *Система неповної проліферації* така ж, як і попередня, однак із тією відмінністю, що атомною зброєю володіє 15—20 держав, що може призвести до ситуації, коли вона виконує функцію залякування потенційного агресора. В умовах неповної проліферації володіння атомною зброєю означає незалежність у системі, але спричиняє недовіру у стосунках учасників.

На відміну від традиціоналістів, М. Каплан ігнорує посилання на історичні прецеденти, оскільки вважає їх надто хаотичними і непереконливими для теоретичних узагальнень. Ґрунтуючись на загальній теорії систем, він конструює абстрактні теоретичні моделі, що відображають імовірну розстановку сил та взаємовідносини між державами світу, які з неї впливають.

На його думку, аналіз можливих типів міжнародних систем дає змогу зрозуміти закономірності трансформування системи одного типу в інший. М. Каплан зауважив, що лише перші два типи систем реально існували в історії, а всі інші — ніколи не виникали. На його думку, «аналіз систем, які не мали історичних прообразів, має певну цінність. По-перше, моделі міжнародних систем, що існували в історії, дадуть змогу зі значною ймовірністю передбачити можливість виникнення (за певних умов) нових видів міжнародних систем. Тому характеристики міжнародних систем, які не мали аналогу в історії, створюються на основі моделей існуючих систем. По-друге, бажано прогнозувати поведінку таких міжнародних систем, якщо вони виникнуть».

Я. *Петрась* закидав системній концепції М. Каплана, що вона відходить від проголошеного біхевіористами принципу індукції і створена «шляхом дедуктивного мислення, завдяки чому вони (моделі систем. — *Прим, авт.*) не мають відповідників у міжнародній реальності».

Теорія М. Каплана, незважаючи на низку недоліків, має досить значні **позитиви**: оригінальне трактування «полюсності», створення схеми, що пов'язує між собою діяльність нейтральних держав, учасників блоків, наддержав і міжнародних організацій, чітке формулювання правил взаємовідносин між ними у межах міжнародної системи.

Теорію М. Каплана активно заперечували також Х. Алгер та О. Янг.

Х. *Алгер* доводив, що не існує єдиної глобальної системи, але реально функціонує значна кількість регіональних, які не пов'язані між собою, бо мають географічний масштаб, певний рівень проблем та виразну специфіку. Для одних характерні процеси централізації та інтеграції, тоді як для інших — децентралізації та дезінтеграції.

На думку О. *Янга*, реальні міжнародні відносини можна зобразити у вигляді «моделі розривів», побудованої на тому, що складовими глобальної системи є специфічні регіональні підсистеми, між якими існує подібність, але немає тотожності. У його інтерпретації «модель розривів займається, насамперед підсистемами, а не індивідуальними акторами; вона враховує відмінності між регіональними та глобальними конфліктними осями».

О. Янг висуває п'ять принципів міркувань щодо міжнародної системи:

- 1) у ній існують окремі держави, що характеризуються глобальним впливом та проблеми планетарного значення, які стосуються всієї системи;
  - 2) у міжнародній системі існують автономні підсистеми, провідні держави в яких та баланс сил (у кожній з них) істотно відрізняються;
  - 3) автономні підсистеми мають регіональний характер;
  - 4) регіональні підсистеми не є повністю ізольованими, оскільки вони — складова частина глобальної міжнародної системи;
  - 5) глобальна міжнародна система є складним поєднанням глобальних та регіональних підсистем, що характеризується мінливістю та різноманіттям структурних форм.
- Підкреслюючи складну внутрішню структуру глобальної міжнародної системи, О. Янг намагався уникнути спрощеного розуміння міжнародного середовища, яке було неминучим наслідком капланівської формалізації та генералізації реальності.

Теорія «цивілізаційних систем» Дж. Моделскі

На початку 60-х років ХХ ст. Дж. Моделскі формулює теорію т. зв. цивілізаційних систем, яка започаткувала новий напрям у дослідженні міжнародних систем. Її основою стала ідея Дж. Моделскі про те, що держави групуються у підсистеми з огляду на подібність їх внутрішніх систем. Ці подібності визначають тип цивілізаційної міжнародної системи (це пов'язано з думкою Дж. Бартона про те, що кожна підсистема є системою у собі).

Дж. Моделскі виокремлював типи цивілізаційних систем, застосовуючи низку соціологічних критеріїв: можливість швидкої мобілізації ресурсів держави, особливості функціонування влади та джерела її солідарності, спосіб функціонування економіки, характер суспільної культури. Він виділив два типи систем: Аграрію та Індустрію.

Аграрія об'єднує менш розвинені країни, де можливість мобілізації ресурсів досить обмежена, влада спирається на панування однієї особи або певної еліти, солідарність влади олігархічна, спосіб функціонування економіки екстенсивний, а культура має елітарний характер.

Індустрія об'єднує розвинені країни, які, навпаки, мають змогу легко й швидко мобілізувати ресурси, влада в них ґрунтується на пануванні багатьох еліт, очолюваних великими власниками та бізнесменами, основою суспільної системи і влади є освіта і здібності, економіка розвивається інтенсивно, культура має загальнодоступний масовий характер.

Дж. Моделскі вважав, що такі особливості систем визначають поведінку учасників у міжнародному середовищі. На його думку, Аграрія є агресивною і постійно порушує стабільність у системі, а Індустрія уникає конфронтації й домагається підтримання *status-quo*. Аграрія схильна до агресії, насамперед, через екстенсивний тип господарства, а Індустрія, навпаки, прагне стабільності, через те, що в основі її суспільної системи лежить принцип інтенсивності й вона не відчуває потреби постійно залучати нові фізичні обсяги ресурсів для підвищення власного добробуту та могутності.

Модель міжнародної системи Дж. Моделскі критично опрацював та розвинув у своїх працях Ф. Рітс. Він стверджував, що існують міжнародні системи, які мають риси як аграрних, так й індустріальних цивілізацій. Опіраючись на застосування структурно-функціонального аналізу та на аналогію з фізичним процесом проходження світла крізь призму, він окреслив три типи міжнародних систем:

- 1) *монохроматична система* об'єднує суспільства, в яких різноманітні суспільні функції виконує одна структура, що загалом відповідає Аграрії;
- 2) *рефракційна система*, тобто така, в якій кожній суспільній функції відповідає окрема структура, що співвідноситься з Індустрією;
- 3) *призматична система* є чимось середнім між двома попередніми, позаяк ґрунтується на такому розподілі функцій, що передбачає їх ранжування та паралельну співдію двох принципів функціонування систем. Тобто існують рівні, на яких окремі суспільні функції виконують різні структури, але поряд із ними на інших рівнях суспільні функції монополізовані певною структурою. На думку Ф. Рігса, така конструкція суспільної системи характерна для більшості країн світу.

Теорія Й. Гальтунга

Норвезький учений Й. Гальтунг окреслив два типи міжнародних систем, спираючись на критерій їх розміщення щодо центрів найважливіших глобальних процесів у сферах: політики, економіки, культури та інформації. Світ, на його думку, поділений на центральні та периферійні міжнародні системи, а міжнародні відносини визначаються специфікою взаємовідносин між ними:

1) *центральні системи* об'єднують високорозвинені держави, які є найбагатшими та найсильнішими й відіграють провідну роль у міжнародних відносинах. Вони пов'язані між собою розгалуженими взаємозв'язками, формалізованими у структурах міжнародних організацій. Ці держави та їх угруповання ініціюють і контролюють глобальні процеси, й власне тому їх варто визначати як центри глобального домінування;

2) *периферійні системи* включають держави, які є слабо розвиненими та пасивними у політичній сфері. Вони повністю чи частково залежні від центрів глобального домінування, оскільки є об'єктом тих світових процесів, які не в змозі контролювати.

На думку Й. Гальтунга, центральні та периферійні системи можна виокремити емпірично, за низкою показників, що характеризують рівень розвитку країн і свідчать про їхній ранг у світовій ієрархії.

Характерною ознакою сучасних міжнародних відносин є домінування центральних систем над периферійними, яке виявляється у формі прямого, а найчастіше, прихованого імперіалізму.

Теорію Й. Гальтунга традиційно відносять до неомарксизму (глобалізму), але автори не поділяють такої оцінки, оскільки його понятійно-категорійний апарат та сам зміст поглядів ближчий до системної теорії біхевіоризму, а структурна теорія агресії — до неореалізму та неокolonіалізму. Із цієї тези Й. Гальтунг робить три найважливіші висновки:

1) між центральними та периферійними системами існує очевидний конфлікт інтересів, оскільки перші прагнуть зберегти домінування, а другі — незалежитись від їхнього впливу;

2) можливість створення коаліцій периферійних держав та війни між двома системами залежить від єдності держав центральної системи;

3) імовірність конфлікту інтересів значно вища у центральних системах, ніж у периферійних.

Останній висновок Й. Гальтунга випливає із твердження про те, що експлуатація державами центральних систем периферійних країн відбувається нерівномірно та несолідарно. Розвинені країни керуються егоїстичними міркуваннями задля власної користі, що в підсумку може призвести до диференціації держав центральної системи та стану

дисбалансу між ними. Якщо знайдуться наддержави, зацікавлені у трансформації міжнародного порядку, це дестабілізує як центральні, так і периферійні системи. Конфлікт інтересів між наймогутнішими державами світу призведе до поділу на ворожі блоки, навколо яких групуватимуться держави периферії.

Системні теорії біхевіоризму, незважаючи на обґрунтовану критику, пов'язану з їхньою абстрактністю та дедуктивністю, можна тлумачити як значний крок уперед, що символізував значний розвиток теорії міжнародних відносин. Він виявився у формулюванні великої кількості надзвичайно цікавих теоретичних концепцій, що намагались знайти підхід до пояснення явищ та процесів міжнародного життя. Вони наочно продемонстрували слабкість теоретико-методологічних основ науки про міжнародні відносини. Розрив між оригінальними ідеями та гіпотезами і методами їхньої наукової верифікації актуальний і досі. За принципами та логікою системні теорії біхевіоризму досить близькі до неореалістичних концепцій, що дає підстави підтримати тезу про зближення парадигм теорії міжнародних відносин і можливість її перетворення на синтетичну науку.

Розвиток загальних теорій міжнародних систем паралельно призвів до виникнення низки вузких напрямів дослідження їх окремих елементів чи ситуацій. Теорії стабільності, оточення систем, внутрішніх взаємозв'язків між елементами систем та інші наукові напрями конкретизували загальні теорії систем. У цій проблематиці широко відомим науковим доробком є праці К. Дойча, Р. Розекранца, Дж. Зінгера, Х. і М. Спрутів, Б. Броді та ін.

Теорії зв'язку

Теорії зв'язку логічно впливали зі загальної теорії систем, яку їхні автори критично аналізували, водночас намагаючись розвивати в напрямку конкретизації дослідження у міжнародній системі взаємодій, що виникають. Критика стосувалась того, що в загальних системних теоріях дії учасника міжнародних відносин розглядаються як відокремлені, тоді як фундаментальною особливістю міжнародних відносин є взаємовплив між їх політичними системами. Крім цього, відбувається постійний взаємовплив між державою (як системою) та міжнародною системою, до якої вона входить як частина. Визначаючи особливість трактування міжнародних відносин теоріями зв'язку, Я. П'єтрась писав, що «істотні міжнародні явища виникали на перетині політичної системи держави і політичної системи держав. Тобто вони відбувалися одночасно в обох системах і намагання їх пояснити змушує досліджувати обидві системи».

Теорії зв'язку побудовані на припущенні, що держава (якщо підходити до цього питання з позиції транснаціоналізму, то будь-який учасник міжнародних відносин) є системою, умовою існування якої є підтримання динамічної рівноваги з середовищем, що її оточує. Такі теорії, зазвичай, будувались на основі розгляду співвідношень силового зв'язку між двома державами та узгоджувались із їхніми діями зовнішньополітичного характеру. Прихильники теорії зв'язку формалізували такі стосунки, використовуючи поняття «мікросистема» та «макросистема».

Найбільш стисло і чітко, модель таких співвідношень сформулював С. Розен, який стверджував, що взаємодія двох держав у межах міжнародної системи полягає у балансі між здатністю однієї з них завдати шкоди іншій та здатністю другої витримати натиск, пов'язаний з діями першої. Держава, що є об'єктом тиску, з огляду на свої можливості, може:

- підпорядковуватись тискові, змінюючи свою політику та внутрішні суспільні структури, тобто узалежнюватись від суб'єкта дій;
- пасивно витримувати натиск;

–активно застосовувати контрзаходи проти суб'єкта, який чинить тиск, підпорядковувати його своїй політиці та змінювати макросистему у власних інтересах.

Концепцію С. Розена, яка стала основою для всіх теорій цього напрямку, дещо пізніше розвинув і доопрацював К. Холсті. Моделюючи стосунки між державами А і В, він з'ясував, що ефективність тиску А на В залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників, до яких належать:

- рівень економічної залежності держави В від держави А;
- можливість застосувати адекватні контрзаходи державою В у відповідь на тиск держави А;
- імовірність отримати різнопланову допомогу державою В від третіх держав;
- прагнення держави В до опору, що випливає зі стійкості її внутрішніх суспільних систем — політичної, економічної та соціальної;
- прагнення політичних еліт і населення підпорядковуватись впливу держави А;
- заангажованість обох держав у процес реалізації власних цілей та їх готовність до жертв і затрат на свої дії конфронтаційного характеру.

Залежність одних держав від інших К. Холсті пояснював асиметрією економічної залежності, внутрішнім дисбалансом політичних, економічних і соціальних систем, відсутністю альтернативних джерел постачання сировини, матеріалів та продуктів харчування, відсутністю підтримки з боку третіх держав, існуючими традиціями, невизначеністю громадської думки та здатністю політичної еліти її ігнорувати.

Теорія «пенетрації» (тобто проникнення), яку запропонував В. Хандрієдер, впливала із твердження про взаємну пенетрацію суспільних систем держав у міжнародній системі. Він вважав, що в реальних міжнародних відносинах відсутні односторонньо спрямовані зв'язки. Тому схеми, в яких моделюється одностороння залежність, є занадто спрощеними. Залежність завжди має двосторонній характер, а тому мова може йти лише про її асиметрію. На його думку, пенетрація виявляється у процесі прийняття рішень, коли політична еліта змушена коригувати їх, зважаючи на можливу реакцію у міжнародному середовищі. Вплив пенетрації відчувається також у діяльності інтернаціональних «груп впливу», що відстоюють власні інтереси у внутрішньому політичному середовищі держави. Держава може опиратися залежності чи намагатись подолати негативну для себе асиметрію лише тоді, коли вона має достатньо ресурсів для цього, але в іншому випадку — вона може навіть припинити існування. В. Хандрієдер увів поняття «*пенетративної політичної системи*», складовими якої є національні політичні системи, що є свідченням взаємопов'язаності держав світу. В сучасних умовах очевидний істотний вплив міжнародного середовища на формування внутрішньої політики держави, в якій враховуються три групи чинників:

- 1) переважно внутрішні проблеми, які реалізуються з використанням зовнішньополітичних засобів;
- 2) зовнішні проблеми, що змушують політичне керівництво держав світу до певних дій у сфері внутрішньої політики;
- 3) обидві групи чинників, що взаємно впливають на процес прийняття політичних рішень. У цьому контексті висновок В. Хандрієдера полягає у визначенні простої та очевидної закономірності про те, що вплив міжнародного середовища на окрему державу тим сильніший, чим вона слабша, і навпаки, чим вона сильніша, тим він слабший.

Ідеї теорії зв'язку, які стосувались імовірності катастрофи внутрішньої політичної системи держави внаслідок тиску з боку міжнародного середовища, досить оригінально розвинули у своїх математичних теоріях Р. Том і Дж. Кролл. Вони намагались відповісти на

питання про те, за яких умов внутрішня система втрачає здатність до існування. Катастрофа або глибинна трансформація внутрішньої системи, на їхню думку, впливає із трьох змінних: сили зовнішнього натиску, характеристики опірності та еластичності внутрішньої системи, відстані між її центральною лінією (найсильнішим елементом системи) та місцем концентрації натиску.

«Теорії поля»

Факторні теорії, або інакше «теорії поля», формувались упродовж 50—60-х років ХХ ст., коли багато вчених звертали увагу на проблеми дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників, що прямо чи опосередковано впливають на міжнародні відносини. Важливою особливістю теорій, які стосувались дослідження цієї проблематики, стала формалізація міжнародного середовища до певної площини (поля), де розташовані учасники і здійснюються відносини між ними.

Найбільш опрацьованою та оригінальною серед цих теорій була модель, запропонована К. Райтом. Вона побудована на припущенні, що будь-яка подія у міжнародних відносинах є змінною стану його поля. Він розумів поле міжнародних відносин як систему змінних багатьох параметрів, визначену в реальному часі та просторі, або аналітичну. Визначниками поля він називав властивості суб'єктів (елементів), зв'язки між ними та їх дії. Поле у концепції К. Райта є абстрагованою моделлю реальності, яку можна розглядати у двох площинах: географічній та аналітичній:

1) *Географічне поле* міжнародних відносин є реальним простором, у якому існують явища та відбуваються процеси, змінні у часі;

2) *Аналітичне поле*, на відміну від географічного, є простором, який містить суб'єктивні елементи: оцінки ситуації, думки, ідеї, концепції, доктрини тощо.

Зв'язок між обома полями підтримується постійно та характеризується двосторонністю. Реальні події відбуваються у географічному полі та призводять до виникнення певної ситуації (*S*), нової ситуації (*S*), тоді як в аналітичному полі відбувається їх сприйняття як факту (*F*) шляхом рефлексії (*Rf*). Факт ідентифікується, осмислюється (*Int*) та з його приводу приймається відповідне політичне рішення (*D*), яке виконується, тобто імплементується (*Im*).

К. Райт вважає, що міжнародні відносини визначають шість змінних можливостей і шість вартостей. їхні екстремальні значення сполучаються осями, кожен з яких можна уявляти як шкалу, де значення змінюються від максимуму до мінімуму (чи навпаки).

К. Райт виділяє такі осі можливостей, які визначають *об'єктивні* чинники спроможності суб'єкта міжнародних відносин:

1. *Вісь суспільної енергії*, яку він розуміє як вісь економічного прогресу, де значення змінних перебуває між «екстремумами»: від бездіяльності до енергійності.

2. *Вісь суспільної еластичності, або децентралізації*: від моноцентричності до поліцентричності у політичній та інших суспільних сферах.

3. *Вісь співпраці* пов'язана з прагненням до міжнародної співпраці: від ізоляції (автаркії) до активної співпраці.

4. *Вісь сили (могутності)*: від слабкості до надмогутності.

5. *Вісь сировинних та інших засобів*: від їх відсутності (дефіциту) до достатності.

6. *Вісь технологічного прогресу*: від технологічної примітивності до досконалості.

Осі вартостей є шкалами, у яких визначаються *суб'єктивні* чинники, що лімітують дієздатність у міжнародному середовищі. Серед них визначені:

1. *Вісь оцінки реальності*: від суб'єктивної оцінки власних можливостей і міжнародного середовища до об'єктивної оцінки.
2. *Вісь конкретності мислення*: від сприйняття реальності дедуктивним шляхом (через абстрактні концепції) до сприйняття індуктивним шляхом (через усвідомлений досвід).
3. *Вісь цілей діяльності*: від прагнення зрозуміти реальність до активної її зміни.
4. *Вісь самоідентифікації*: від замкнутості, підозрливості й дефенсивності до толерантності та експансивності.
5. *Вісь інтерпретації інтересів*: від егоїзму до альтруїзму. Перше значення екстремуму розглядається як урахування лише власних інтересів, а друге — як інтересів інших учасників міжнародних відносин.
6. *Вісь ставлення до світу*: від негативного (ворожого) до позитивного.

Виходячи з визначення таких осей, К. Райт стверджував, що будь-яку зміну міжнародних відносин можна пояснювати змінами аналітичного поля, співдією між змінними можливостей і вартостей та взаємозв'язком між географічним і аналітичним полями. Усі змінні відображають комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають зміни у міжнародному середовищі.

Основне призначення теорії К. Райта полягало у спробі емпіричного моделювання процесів у міжнародних відносинах.

Концепцію К. Райта творчо опрацював Р. Руммель. Він розвинув її у прикладну площину та звів до аксіом, у яких поєднав теорію поля і теорію міжнародного статусу. Його теоретична концепція викладена у шести аксіомах, три з яких стосуються поля міжнародних відносин, а три — статусу держав.

Теорія поля зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є полем, що складається з атрибутів та співдій усіх держав і їхніх зв'язків, визначених у часі.
2. Поле охоплює простори атрибутів держав та їхньої поведінки.
3. Простір атрибутів держав є сукупністю суспільних сил, що визначають міжнародні відносини у просторі дії», та їх поведінки.

Теорія статусу зводиться до таких аксіом:

1. Міжнародні відносини є суспільною системою, для якої властива стратифікація за статусом, що визначається як зрівноважений (рівномірно високий рівень) і невідношений (нерівномірно високий рівень).
2. Деякі прояви поведінки держав лінійно залежать від їхнього статусу.
3. Статус прямо пов'язаний з поведінкою учасників міжнародних відносин, що означає прагнення до *status-quo* зрівноважених учасників, і навпаки, до його змін і конфліктів — невідношених.

Теорія Р. Руммеля, завдяки своєму прикладному характерові, зумовила значний інтерес і операційно використовувалася в емпіричних дослідженнях проблеми «вимірності» держав.

Критика біхевіоризму

Критики «біхевіористичної революції» постійно звинувачували її прихильників у тому, що вони не реалізували у своїх концепціях її основні цілі, тобто не спромоглися створити повністю емпіричних теорій, висновки яких мали б індуктивний характер. Біхевіористи захопились створенням абстрактних моделей міжнародних відносин та проблематикою

класифікації міжнародних систем й у підсумку сформулювали дедуктивні теорії не на кількісних, а на якісних параметрах.

«Біхевіористична революція» не змогла реалізувати свої завдання через значну складність проблеми пошуку емпіричних параметрів досліджуваних явищ міжнародного життя. З'ясувалося, що досить важко кількісно виміряти цілу низку надзвичайно важливих ситуативних змінних, таких як: зміст інтересів, цілей і прагнень учасників міжнародних відносин, сила дії та взаємодії між ними, характер впливу суб'єктивних чинників на процес прийняття рішень.

Із кінця 70-х — початку 80-х років XX ст. у теорії міжнародних відносин розпочалась серйозна криза, спричинена розчаруванням багатьох учених не лише можливостями класичного підходу, але й результатами розвитку біхевіористичних теорій.

Однією зі спроб подолання кризи може вважатись широко дискутована ідея поєднання методологій, які ґрунтуються на кількісних і якісних методах, що вважається необхідним та закономірним етапом у розвитку теорії міжнародних відносин. Ідея формування нової теорії міжнародних відносин випливає з розуміння її послідовниками неможливості абсолютно повного відображення реальності за допомогою лише однієї із перелічених вище методологій.

Висуваються твердження, що така теорія може стати синтезом великої кількості існуючих підходів, у якому б знайшлося місце всім раціональним ідеям. Можливість її продуктивної реалізації зростає завдяки тому, що «незважаючи на існування досить відмінних точок зору та цілої низки принципових питань, що визначають загальні теоретичні орієнтації та конкретні дослідницькі програми, дійшло до виразного зближення між ними, що дає змогу говорити про виникнення раціоналістичного консенсусу, який творять, насамперед, неореалізм і неолібералізм».

У 1988 р. Р. Кохен назвав нову синтетичну теорію раціоналізмом і протиставив йому т. зв. рефлексійний підхід, представники якого радикально та досить активно критикують фундаментальні основи раціоналізму.

Серед найбільш жорстких критиків раціоналізму виділяються, насамперед, представники критичної теорії, феміністична пост-модерністи.

Критицисти, зокрема Ю. Габермас, запропонували досить вузьку концепцію створення «ідеальної інформаційної ситуації», що може стати засобом подолання політичного панування могутніх наддержав і конфліктів, оскільки повна відкритість інформації сприятиме аргументованій суперечці між сторонами та неупередженим (тобто справедливим) рішенням. Сучасна ситуація маскує нерівність у міжнародних відносинах, а раціоналізм приймає її *a priori*. Критицисти не прагнуть досліджувати міжнародні чи внутрішні системи держав, а зосереджують свою увагу на силі та домінуванні глобальних наддержав. Вони здійснюють дослідження з політичною метою «звільнення людства від «деспотичних» структур світової політики й економіки, які перебувають під контролем гегемонічних сил». У такому сприйнятті міжнародної системи критицисти надзвичайно близькі до теоретиків неомарксизму, оскільки вони інтерпретують будь-яке знання як знаряддя певної політики. Зокрема, своїх опонентів (раціоналістів) вони вважають адвокатами несправедливого міжнародного порядку, що вигідний наймогутнішим державам світу, а свою теорію — знаряддям боротьби проти нього. Звідси випливає найважливіший висновок критичної теорії, який полягає в тому, що будь-яка теорія є прихованим відображенням певних інтересів, а їх автори, незалежно від того чи вони це усвідомлюють, чи ні, є знаряддям політичної влади.

У руслі критичної теорії виник досить своєрідний науковий напрям — т. зв. конструктивізм, представлений працями А. Вендта, Д. Ламсейна та інших. У їхніх працях відображені два основні твердження, властиві цій теорії:

1. Фундаментальні структури міжнародних відносин формуються під визначальним впливом суб'єктивних факторів, які випливають із людських прагнень та інтересів і призводять до створення тих чи інших соціальних конструкцій.

2. Поведінка й інтереси окремих держав у міжнародному середовищі визначаються суб'єктивними ідеями та уявленнями про розвиток міжнародних відносин, але не їхніми реальними інтересами.

Формування феміністичних концепцій у теорії міжнародних відносин спричинене інтернаціоналізацією жіночого руху, зростанням транснаціональної феміністичної активності та винесенням проблем статевої нерівності на глобальний порядок денний. У цих підходах не лише констатується теза про те, що тендерні відносини є інтегральною частиною міжнародних відносин, а й стверджується, що міжнародні структури, історія та наукове знання про міжнародні відносини відзначаються тендерною специфікою. Тобто феміністи вважають, що вся історія людства відбувалась під знаком тендерної нерівності й це логічно відбилося не лише на сучасних міжнародних відносинах, але й на їх наукових дослідженнях.

Прихильники фемінізму, або т. зв. тендерних теорій, спираються радше на власну політичну позицію, ніж на певні логічні аргументи та систематично викладену теорію. З їх точки зору, раціональні теорії спираються на суто чоловіче бачення міжнародних відносин, але легковажать особливим жіночим досвідом та прагненнями. Прихильники цих теорій відштовхуються від ідеї тендерних ролей у суспільстві, які, на їхню думку, є нерівноправними. Розподіл суспільства за тендерними ролями призводить до того, що у політиці домінують чоловіки, а жінки перебувають у підпорядкованому становищі.

Для феміністів характерне твердження про те, що у сучасній теорії міжнародних відносин прихована дискримінація жінок, позаяк поведінка держави розглядається в суто чоловічих категоріях — раціоналізму, силового тиску та амбітності. На їхню думку, причини агресивності держав треба шукати у тендерній нерівності, яка призводить до того, що найважливіші державні посади завжди обіймають чоловіки.

Найбільш вивершені принципи основи власної теорії створені постмодерністами, серед яких виділяються ідеї М. Фуко, Ж. Деріда, Р. Рорті та особливо Р. Ешлі.

Дж. Васкез виокремив п'ять фундаментальних ідей постмодернізму:

1. Відсутність загального прогресу та еволюції в людській історії. На їх думку, різні суспільства розвиваються власним шляхом, який не є кращим чи гіршим за інші, а сучасний стан західної цивілізації не є ідеалом, він лише один із прикладів розвитку.

2. Послідовна низка подій не підлягає жодній об'єктивній закономірності, але є результатом тих чи інших рішень, що були прийняті свого часу як випадкові альтернативи.

3. Реальність породжується системою суб'єктивних цінностей та діями людей, спрямованими на їх впровадження в життя, тобто вона є лише «соціальною конструкцією».

4. Мова та концептуальні парадигми створюють реальність, оскільки вони висувають певні моделі спілкування та розвитку, і щойно суспільство запроваджує нововведення, доцільність яких обґрунтована наукою, вони стають частиною реальності.

5. Ідентичність є формою прояву влади та насильства над особами, соціальними групами та суспільствами.

Виходячи з таких принципових основ, постмодерністи звинувачують теоретиків раціоналізму, особливо неореалізму, в нерозумінні сучасних суспільних процесів, їх спрощенні та оперуванні неточними й неправильними за змістом поняттями та категоріями.

ТЕМА 5. ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

1. Теорії географічного детермінізму
2. Расово-антропологічні теорії
3. Марксизм і неомарксизм
4. Цивілізаційні теорії

Теорії географічного детермінізму

Теорії, окреслені як детерміністичні складаються з концепцій, що ґрунтуються на припущеннях про визначальну роль певних чинників у формуванні міжнародних відносин. Це, без сумніву, споріднює їх із факторними теоріями біхевіоризму, від якого вони, однак, суттєво відрізняються.

Факторні теорії біхевіоризму виникли значно пізніше та характеризуються вищим ступенем складності й абстракції. Детерміністичні теорії визначаються монофакторним підходом, тобто для них властиве досить жорстке пов'язання явищ і процесів у міжнародних відносинах переважно лише з проявом одного з факторів, тоді як дія інших вважається мізерною. Вони спрямовані на дослідження ширших, ніж міжнародні відносини, суспільних явищ і процесів, а тому їх можна вважати теоріями міжнародного середовища.

Детерміністичні теорії пов'язані переважно з принципами політичного реалізму (особливо це стосується геополітики), хоча деякі ідеї та принципи багатьох із них мають також ідеалістичний характер. Незважаючи на величезні розбіжності, вони виділяються в окрему групу через гіпертрофоване сприйняття ролі окремих чинників міжнародних відносин або через специфічне бачення їх прихильниками сутності міжнародних відносин.

До детерміністичних теорій належать соціологічні теорії географічного детермінізму та геополітика, расизм, марксизм і нео-марксизм. Таке групування має суто умовний характер, позаяк вони являють собою цілком різні системи поглядів на суспільні явища та процеси взагалі й на міжнародні відносини зокрема.

Географічний детермінізм зародився в античні часи. Думки, що пов'язують ступінь розвитку держав і цивілізацій з особливостями їх географічного положення, клімату та ґрунтів, знаходимо у працях Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура, Гіппократа, Фулідіда. Цілком сформовані географічно-детерміністичні концепції розвитку суспільства висловлювали Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Г. Бокль, Л. Мечников, Е. Реклю та інші. В їхніх працях географічне середовище розглядалось як найважливіший фактор формування і розвитку особистості, суспільств, цивілізацій, держав тощо.

Г. Бокль (19 ст.), досліджуючи історію людства, звернув увагу на сталі взаємодії між природою та людиною, які, на його думку, є взаємними. Аналізуючи природне оточення людини, у праці «Історія цивілізації в Англії» (1861), він стверджував, що найважливішими його елементами є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість і кількість якої прямо впливають на розвиток людини.

Ландшафт, на його думку, визначально впливає на особливості фізичного розвитку людини, її мислення та опосередковано — на рівень розвитку людської спільноти. Велич

природи пригнічує людину, робить її пасивною та безпомічною перед стихією, тоді як люди, котрі живуть у помірній зоні, змушені бути активними й боротися за існування, що робить їх творчими та сприяє накопиченню розумового «капіталу».

Усі інші елементи — клімат, ґрунт, їжа зумовлюють соціальну диференціацію та визначають особливості політичних і суспільних відносин. Деяка суворість клімату та бідність ґрунтів у Європі призводить до обмеженості запасів їжі, збільшення яких можливе лише за умови раціональнішого використання агрокліматичних ресурсів. У країнах зі сприятливим кліматом та ґрунтами, наприклад, у Єгипті та Індії, існує надлишок запасів їжі, що не стимулює активність і здатність людей до творчої діяльності та важкої фізичної праці. Надлишок їжі спричиняє високу народжуваність і зайві «робочі руки». Тому в таких країнах соціальне розшарування суспільства є значно більшим, ніж у Європі, а політичний режим — деспотичний. Із цієї концепції випливає, що розвиток держав та їхні активні взаємовідносини визначаються комплексом природних елементів, що зумовлюють рівень їх суспільного розвитку, соціальну структуру» активність і прагнення суспільних груп і держав.

Надзвичайно цікаву теоретичну концепцію у сфері досліджень соціальної географії висунув російський соціолог Л. Мечников. Свої погляди на розвиток суспільства він виклав у фундаментальній праці «Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку сучасного суспільства» (1889). На його думку, розвиток людського суспільства визначався постійною боротьбою за існування, яка змушувала людей об'єднуватись у великі спільноти, котрі характеризувались диференціацією функцій її членів. На відміну від біологічного світу, де відбувається боротьба за індивідуальне виживання, у світі людей точиться боротьба за виживання кооперативне. Держава, у його концепції, є формою людської кооперації, тобто формою поєднання зусиль, спрямованих на виживання у несприятливому середовищі. У розвитку людських цивілізацій визначальними завжди є фізико-географічні чинники, а серед них — гідрологічні особливості території.

В історії цивілізації Л. Мечников виділив три основні періоди:

1. *Річковий період* відлічується відтоді, коли виникли перші розвинені суспільства в долинах великих річок: Інду та Гангу в Індії; Хуанхе та Янцзи в Китаї; Тигру та Євфрату в Месопотамії; Нілу в Єгипті. Долини річок були зручні для землеробства та відігравали роль найзручнішого транспортного шляху, яким могли користуватися люди. У цих обмежених географічних ареалах люди були змушені виявляти солідарність, об'єднуючись у спільноти. Поступовий процес диференціації суспільних функцій призвів до виникнення перших держав.

2. *Морський період*, що охоплює 25 століть, починається від заснування Карфагена й завершується в часи існування імперії Карла Великого. У цей час виникають культури Фінікії, Карфагена, Греції, Риму, Візантії. Спільною рисою для них був розвиток не лише сільського господарства, але й ремесла, та превалювання морської тргівлі, що стала основним джерелом їх добробуту і могутності. У ці часи люди освоюють не лише Середземне море, але й Чорне та Балтійське моря, що розширює ареал європейської цивілізації та поступово робить її могутнішою за інших.

3. *Океанічний період* розпочинається після розпаду імперії Карла Великого, а його кульмінацією стає епоха великих географічних відкриттів. Це час виразного домінування західноєвропейської цивілізації, яка, завдяки прискореному розвитку морського транспорту, опанувала не лише Атлантичний океан, але й фактично весь світовий водний простір. Л. Мечников розглядає океанічний період як переддень початку «всесвітньої» епохи, яка зароджується в ХІХ ст.

Водний простір, у концепції Л. Мечникова, відігравав консолідуючу роль у людських спільнотах, звідки випливає висновок про те, що чим більші водні простори опанувало людство, тим більше виявлялась людська солідарність у формах виникнення великих держав та охоплення географічно більших ареалів різноплановими відносинами між ними. Перші держави існували як «оази» серед оточення набагато примітивніших племен та майже не підтримували стосунків між собою. Людська цивілізація розвивалася паралельно з освоєнням розвиненими суспільствами ширших географічних ареалів, аж поки у ХІХ ст. не відбулося т. зв. закриття світу. Йдеться про встановлення регулярного сполучення з усіма народами та державами земної кулі, втягнення їх у систему різнопланових взаємовідносин.

Географічний детермінізм став теоретичною основою геополітики, яка базується на ідеї визначального впливу особливостей географічного простору на зовнішню політику держав. Держава розглядається не як адміністративно-правнича структура, а як просторовий організм, який постійно бореться за існування серед подібних до себе.

Л. Гумплович, якого вважають одним із найавторитетніших представників соціального дарвінізму в соціології, виклав свою концепцію суспільних відносин у працях: «Раса і держава» (1875), «Расова боротьба» (1883), «Соціологія і політика» (1892). Він виходив з ідеї відповідності законів соціального розвитку природним законам людського існування, тобто висунув ідею ізоморфізму значно швидше, ніж це зробили засновники системної теорії біхевіоризму.

На його думку, людство гетерогенне та складається з різних за своїм походженням та історичними особливостями формування людських рас, які він розуміє як соціокультурні об'єднання людей, що виникають на основі спільності духовних елементів, таких як релігія, мова, звичаї, культура. У процесі спільного життя на одній території, під впливом процесу амальгамації (з фр. *amalgame* — сплав, суміш різнорідних елементів) невеликі первісні людські групи утворюють етноси, нації та держави. Для членів великих інтегрованих утворень характерне сприйняття власних групових норм, вимог, звичаїв та цінностей як найкращих, порівняно з іншими. Такі переконання, що є психологічним обґрунтуванням доцільності існування держави, Л. Гумплович називає етноцентризмом. Функції держави зводяться до захисту матеріальних і духовних основ існування спільноти, підпорядкування собі інших спільнот і поглинання їх або змушування до підпорядкування власним інтересам. З огляду на це взаємовідносини між державами здійснюються відповідно до сформульованої ним системи законів, що ґрунтуються на імперативі володіння географічним простором.

Основним, або первинним, законом відносин між державами є їх постійна боротьба за пролягання лінії кордону, як у сенсі її відсування (тобто розширення власної території), так і свободи дій через неї.

Із цього закону випливають три *похідні, або вторинні, закони:*

- 1) основою гарантування власної безпеки є акумулювання могутності, а також максимально можливе її підірвання в імовірних противників;
- 2) дії держави спрямовуються за лінією найменшого опору і скеровані на досягнення найкращих результатів;
- 3) основою зовнішньої політики є воєнна сила, яка прямо визначає статус держави та її активність у міжнародному середовищі.

Основоположником класичної геополітики вважають німецького вченого Ф. Ратцеля, який, однак, не застосовував це поняття, а використовував термін «політична географія». У працях «Антропогеографія» (1882), «Політична географія» (1897), «Про закони просторового зростання держав» (1901) він сформулював концепцію визначального впливу географічного

середовища на зовнішню політику держав. Ф. Ратцель проповідував ідею прямого зв'язку еволюції народів із географічним середовищем, у якому вони існують, і відповідно, держав — з територією, якою вони володіють. Обов'язковою умовою існування народу є життєвий простір, на якому він може задовольнити свої потреби, а держави — наявність території, на яку може поширюватися її влада. На його думку, географічний простір є тією об'єктивною реальністю, яка визначає собою історичні долі народів.

Він визначав держави як біологічні організми, невід'ємною рисою яких є «життєвий простір», за який вони ведуть боротьбу з подібними до себе. Найважливішими параметрами держави є поєднання території і населення, а її активність визначає співвідношення між життєвим простором (*Lebensraum*) і життєвою енергією народу (*Lebensenergie*). Кожна держава мусить мати власне почуття географічного простору, і якщо політична еліта його втрачає, це свідчить про початок регресу та занепаду. Державні кордони віддзеркалюють внутрішній стан держав на цей час, оскільки, подібно до живої істоти, вони народжуються, зростають, старіють та помирають. Відповідно зменшення чи збільшення території держави є природним процесом, пов'язаним із внутрішніми суспільними циклами. Молоді, сповнені суспільної енергії держави експансивні та завжди намагаються розширюватися за рахунок слабких сусідів. Ф. Ратцель вивів сім законів просторового зростання держав:

1. Простір держав зростає разом із розвитком їх культури.
2. Просторове зростання держави супроводжується розвитком ідей, торгівлі, виробництва, підвищенням суспільної активності.
3. Розширення території держави досягається шляхом приєднання чи поглинання менших держав.
4. Кордон є периферійним органом держави, який свідчить про її силу чи слабкість і зміни в її внутрішньому організмі.
5. Держава намагається долучити до своєї території найцінніші фізико-географічні елементи: берегові лінії, басейни річок, рівнини, басейни корисних копалин.
6. Імпульс до зростання є зовнішнім, оскільки він пов'язаний з перепадами рівня розвитку цивілізацій на сусідніх територіях.
7. Загальна тенденція до збільшення території переходить від держави до держави та посилюється, що призводить до виникнення щораз більших держав.

Р. Челлен, шведський географ та юрист, послуговувався ідеями Ф. Ратцеля, яким, надав чіткості та зрозумілості. Він розглядав державу як організм, що складається з п'яти життєво важливих сфер: геопросторової, демографічної, економічної, соціальної та політичної. Р. Челлен вважав, що держава керується інстинктом до самозбереження, зростання, устремлінням до влади та веде боротьбу за володіння життєвим простором на всіх стадіях свого існування: народження, зрілості, упадку, смерті. На його думку, принциповими чинниками її могутності є розмір і компактність території та зручність комунікації. Могутніші за інших держави є надорганізмами, експансивними за своєю природою, що завжди намагаються підпорядкувати собі або поглинути малі держави. Війна між наддержавами є формою боротьби за існування та владу у світі, що вище від них і підпорядковується вічним законам природи.

А. Мехен, не вживаючи поняття «геополітика», широко застосовував її понятійно-категорійний апарат та сформулював теоретичну концепцію, яка стала для неї класичною. Його найважливіша праця «Вплив морської сили на історію 1660—1783» (1890), яку образно називають «Біблією навалістів» та порівнюють зі знаменитою працею К. фон Клаузевіца «Про війну», присвячена обґрунтуванню ідеї стратегічної переваги морських (і особливо —

океанічних) держав над сухопутними. На його думку, про силу держави свідчать три основні елементи: географічне положення, національний характер та морська сила.

На основі цього він висуває шість критеріїв статусу держави:

1. Географічне положення щодо відкритих морських басейнів, що дає змогу налагодити морські комунікації з іншими країнами, а у разі потреби загрозувати їм своїм флотом.
2. Конфігурація морського узбережжя та кількість зручних морських портів, від чого залежать процвітання держави та її безпека.
3. Протяжність берегової лінії, оскільки чим вона довша, тим більші потенційні можливості має держава.
4. Статистична кількість населення країни.
5. Національний характер, тобто здатність народу до торгівлі, що важливо, оскільки вона є основою могутності держави.
6. Характер політичного правління, позаяк це може сприяти чи сковувати вільну ініціативу громадян.

Позитивна для окремої держави комбінація об'єктивних (природних) і суб'єктивних чинників морської могутності ще не свідчить про загальний рівень її могутності. На думку А. Мехена, могутність є результатом цілеспрямованої політики її політичного керівництва, яке у сприятливій геополітичній ситуації мусить скористатись із існуючих можливостей.

Могутність будь-якої держави світу складається з трьох принципових елементів, які в теоретичній концепції А. Мехена представлені у вигляді формули: $SP = N + MM + NB$,

де SP — морська могутність; N — військово-морський флот; MM — торговий флот; NB — морські бази, які є ключовим елементом могутності, оскільки їх розташування у найважливіших для світового судноплавства географічних пунктах дає змогу контролювати морські шляхи, а, отже, держава отримує величезні стратегічні переваги.

Інструментом досягнення багатства і процвітання держави, на його думку, є світова торгівля, точніше, досягнення домінування в ній.

На відміну від А. Мехена, Х. Маккіндер у стратегічному глобальному протистоянні надавав перевагу сухопутним державам, позаяк вважав їх географічне положення загрозливим для морських держав. Морські держави, на його думку, були приречені розриватись між власною морською експансією та необхідністю захищатись від континентальних загроз. Результатом такої децентралізації зусиль завжди була катастрофа. При цьому він посилався на історичні прецеденти: завоювання сухопутною Македонією морських Афін та падіння Риму під ударами племен варварів.

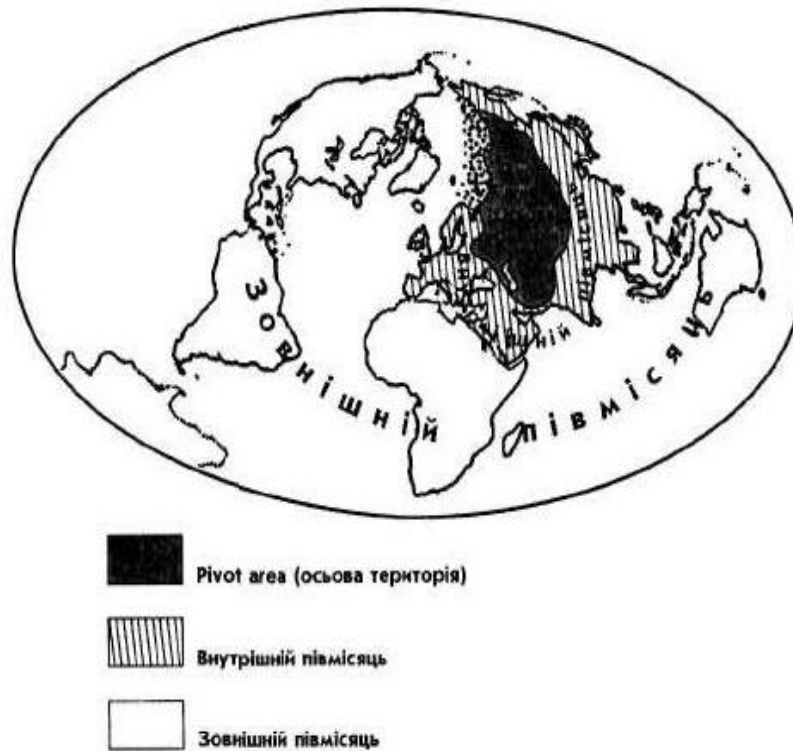

Рис. Геополітична схема світу за Х. Маккіндером (1904 р.).

Змістом схеми, що стала класичною, є певне абстрагування земної кулі до моделі, в якій він виділяє континенти, котрі називає островами. Він пояснює це ефектом «стягування» географічного простору під впливом розвитку транспорту, що скорочує відстані та зближує країни і народи. Європа, Азія й Африка утворюють єдиний масив суші — Світовий острів (World Island). Він займає 1/6. поверхні Землі, тоді як усі інші (Північна й Південна Америка та Австралія) лише 1/12. Тут проживає 7/8 населення світу і сконцентрована більша частина природних ресурсів.

У межах цього острова, «на його величезних і заселених площах, багатих на ресурси, зручних для прокладання шляхів сполучення, міститься простір географічного розв'язання, як називає його Х. Маккіндер, це власне той світ, який у час прояву острівного характеру Землі є найважливішим». У центрі Світового острова розташований Осьовий ареал (Pivot Area), який є природною фортецею, оскільки з Півночі він захищений Північним Льодовитим океаном, із півдня — пустелями Середньої Азії, горами Паміру, Тянь-Шаню, Гіндукушу та Гімалаями, зі Сходу — горами Східного Сибіру та Тихим океаном. Лише досить вузький перешийок між Балтійським і Чорним морями (разом із стратегічними протоками Каттегат, Скагеррак, Босфор, Дарданелли) забезпечує безперешкодний зв'язок між ним та Центральною і Західною Європою, які в його схемі належать до поясу, названого внутрішнім півмісяцем (inner or marginal crescent).

Поза межами Світового острова опинився зовнішній півмісяць, складовими якого є Північна і Південна Америка та Австралія, де акумулюються типово морські, торгові цивілізації. Як внутрішній, так і зовнішній півмісяці вразливі для нападу держав, що розміщені у межах Осьового ареалу. З найдавніших часів із цієї території через Східну Європу проходили незліченні кочові народи, які прагнули завоювати країни внутрішнього півмісяця. На його думку, вся геополітична історія людства поділена на три епохи:

1. *Доколумбова епоха*, під час якої народи внутрішнього півмісяця змушені були постійно захищатися від кочових народів Азії, де завжди існувала можливість створити численну та мобільну військову силу. Германці, гуни, алани, угорці, монголи, араби, змінюючи один одного, здійснювали спустошливі нашествия на морські цивілізації Європи.

2. *Колумбова епоха* стала поворотним моментом розвитку людської цивілізації, оскільки народи внутрішнього півмісяця, продовжуючи боротьбу з народами Азії (у цей час Європі загрожували турки-османи), скерували експедиції на пошук нових земель і, не зустрічаючи серйозного опору, створювали могутні колоніальні імперії. Ця епоха стала тріумфом західноєвропейської цивілізації, яка змогла не лише витримати натиск народів Осьового ареалу, але й підпорядкувати їх, встановивши контроль над територіями обох півмісяців.

3. *Постколумбова епоха* розпочалась із завершенням епохи великих географічних відкриттів. Весь світ став відомим та освоєним, а розвиток системи сухопутних шляхів сполучення спричинив ефект «стягування земної кулі». Динамічні пульсації морських цивілізацій ведуть їх до зіткнення, причому паралельно в серці Азії відроджується могутня континентальна сила — Росія. Х. Маккіндер писав: «Росія посідає у світі таку ж центральну стратегічну позицію, як Німеччина — в Європі. Вона може здійснювати напади в усіх напрямках і піддана можливим нападам з усіх напрямів, крім півночі».

Найбільшу загрозу морським цивілізаціям, і особливо Британській імперії, Х. Маккіндер бачив у можливому стратегічному партнерстві між Німеччиною та Росією, оскільки це призвело б до домінування континентальних держав. Звідси він виводив особливе стратегічне значення Східної Європи, яку назвав «відчиненими воротами Європи». Вона мала б відігравати роль бар'єра між двома могутніми континентальними державами, об'єднуючи низку сильних суверенних держав, підтримання статусу яких мало б бути найважливішим елементом британської політики.

У пізніших коректурах Х. Маккіндер змінив назву Pivot Area на Heartland (Серцевинна земля), яку запозичив у ще одного британського геополітика Дж. Фейгріва — автора праці «Географія і світове панування» (1915). Значущість осі світової політики, що простягається від Хартленду в Європу через дугу між балтійськими і чорноморськими протоками, Х. Маккіндер відобразив у своїй моделі 1919 р.

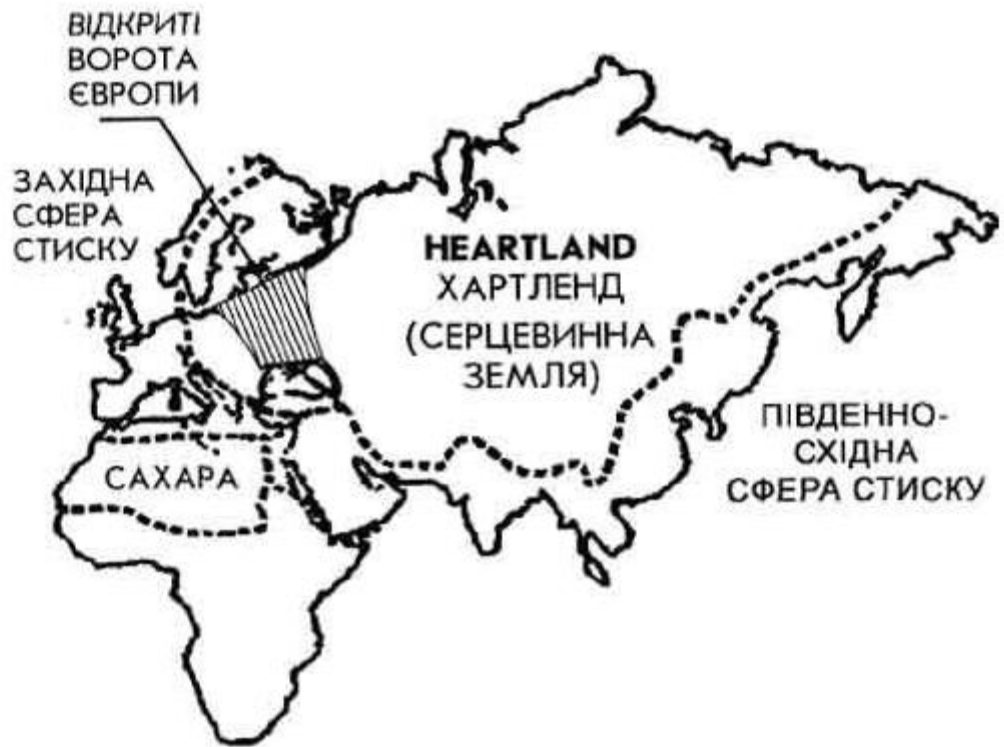

Рис. Геополітична схема за Х. Маккіндером (1919 р.)

На основі своєї схеми, Х. Маккіндер сформулював три правила світової політики, які, як і його схема, стали класичними:

- 1) *хто править Східною Європою — править Хартлендом;*
- 2) *хто править Хартлендом — править Світовим Островом;*
- 3) *хто править Світовим Островом — править Світом.*

Н. Спайкмен розглядав геополітику як один із найважливіших інструментів здійснення міжнародної політики, як спосіб вироблення ефективної стратегії. Він вважав: «У світі міжнародної анархії зовнішня політика має керуватись метою зміцнення або, принаймні, збереження порівняльної силової позиції держави. Сила, в кінцевому підсумку, дає змогу провадити успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової і політичної стратегії. Територія держави — це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає в час тимчасового перемир'я, яке називають миром. Географія є фундаментальним фактором у зовнішній політиці держави тому, що цей фактор — постійний. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатори, але ланцюги гір залишаються непорушними».

Аналізуючи маккіндерівську геополітичну схему світу, Н. Спайкмен закидав її авторові переоцінку значення Хартленда у світовій політиці. Ключем до світового панування, на його думку, є не стільки Хартленд, скільки «маргінальний півмісяць» Євразії, який охоплює морські країни Європи, Близький і Середній Схід, Індію, Південно-Східні Азію та Китай. Територію, що лежить у цих межах, він назвав *Rimland* (*rim* — край, обід) та висунув ідею, що власне вона є стратегічно визначальною.

Н. Спайкмен скоригував правила Х. Маккіндера та сформулював їх у інший спосіб, замість трьох положень залишив лише два. На його думку, світове панування визначається такими географічними особливостями:

- 1) *той, хто домінує над Рімлендом, — домінує над Євразією;*
- 2) *той, хто домінує над Євразією, — тримає долю світу у своїх руках.*

На його думку, у світовій політиці визначальну роль відіграють три основні центри: Атлантичне узбережжя Північної Америки, Європа та Далекий Схід Євразії. Він припускав, що в перспективі до них може приєднатись четвертий центр — Індія. Порівняно з Х. Маккіндером, Н. Спайкмен значно більшого значення надавав Атлантичному океану, називаючи його «серединним» (Midland), виразно підкреслюючи аналогію між ним та Середземним морем і їх значення для античної і сучасної цивілізацій.

Більшість геополітиків вважають логічною думку про те, що доти, доки держава зміцнюється та розвивається, вона є експансивною, а припинення експансії свідчить про початок її занепаду.

Расово-антропологічні теорії

Теорії расизму виникли у руслі натуралістичного напрямку в соціології, які ґрунтувались на твердженні про фізичну та психічну нерівноцінність людських рас і вирішальний вплив їх відмінностей на історію й культуру людства. Дослідження расових взаємодій, які відбуваються у глобальному масштабі, не могло не зачепити проблематику міжнародних відносин.

Трактування міжнародних відносин у таких теоріях зводилось до боротьби між расами, що розглядались як макро-політичні спільності. Держави, з цієї позиції, були штучними та нестійкими утвореннями, які відігравали другорядну роль. Це логічно впливало з ідеї превалювання інтересів раси над інтересами націй, що у цих концепціях мали частковий характер.

Поняття *«раса»* дослівно означає породу певних біологічних організмів. На початку ХІХ ст. це поняття застосував засновник сучасної антропології Ж. Кюв'є для означення морфологічно відмінних типів людей. Поняття *«раса»* трактувалося представниками расово-антропологічної школи в соціології як в антропологічному розумінні, так і в етнічному. У першому випадку критеріями відмінності рас є вторинні морфологічні ознаки будови людського тіла: колір шкіри, тип волосся, розріз очей, будова обличчя тощо. У другому ознакою виступає приналежність певних народів до пра-етнічних спільнот — великих народностей, із яких виникли нації. Цей поділ можна назвати досить умовним, оскільки представники обох напрямів расово-антропологічної школи часто оперують поняттям *«раса»* як в антропологічному, так і в етнічному розумінні.

«Визнання расового фактора як визначального в історичному процесі, проголошення біологічної і культурної відмінності рас, намагання довести існування ієрархії рас із визнанням «вищих» і «нижчих», проведення ідеології та практики збереження «чистоти» «вищої» раси та заперечення змішування рас як головної причини фізичної та культурної деградації людства».

Яскравим представником першого напрямку був французький учений Ж. де Гобіно — автор чотиритомної праці «Нариси про нерівність людських рас» (1855). У своїй концепції він виходить із твердження про те, що суспільний розвиток можливий лише за умови расової чистоти суспільства, оскільки він впливає з вроджених здібностей рас. Процес змішування

рас руйнує життєвий уклад, призводить до погіршення їх природжених характеристик, деградації культури та загибелі.

Ж. де Гобіно стверджував, що раси за антропологічними та психологічними особливостями нерівноцінні. Біла (європеїдна) раса, створена арійськими народами, як найбільш інтелектуальна, динамічна і сильна, має панувати над чорною (негроїдною) та жовтою (монголоїдною). На цьому має триматися світовий порядок, інакше кажучи, стабільні міжнародні відносини. Суспільний розвиток є функцією чистоти білої раси, а її змішання з іншими расами призводить до її деградації та загибелі всієї людської цивілізації. Ж. де Гобіно песимістично оцінює перспективи європейської цивілізації, яка через втрату расової чистоти пройшла апогей розвитку. Звідси виникає нестабільність, бо втрата контролю білих над іншими расами призводить до виродження людської цивілізації взагалі, а, зокрема, до стагнації, криз, збройних конфліктів.

Інший антропологічний критерій визначення рас запропонували німецький учений О. Аммон та французький — Ж. Ляпуж т. зв. головний показник (йдеться про довжину голови людини) визначений як критерій інтелектуального розвитку О. Аммоном. У праці «Соціальний порядок і його природні закони» (1896) він стверджував, що людина є біологічною істотою, яка розвивається за законами боротьби за існування та природного відбору, що визначає її розумові здібності та місце у людському суспільстві. О. Аммон вважав, що люди поділяються на дві великі групи:

1) *довгоголові*, інтелектуальний рівень яких дуже високий, і вони створюють суспільну еліту;

2) *короткоголові* є людьми нижчого інтелектуального рівня, а їх роль у суспільстві має полягати у виконанні важкої фізичної праці.

На основі такої класифікації О. Аммона Ж. Ляпуж сформулював теорію расової боротьби, яка, на його думку, велась між двома расами: світловолосими доліцефалами (довгоголовими) та темноволосими брахіцефалами (короткоголовими). Перша є біологічно чистою та винятково цінною, а друга — продуктом змішування рас унаслідок метисизації. Ж. Ляпуж доходить висновку, що основний «закон епох» полягає у винищенні більш досконалої вищої раси через т. зв. соціальний (у нього це — різновид біологічного) відбір, який здійснюється у шести формах: військовій, економічній, політичній, правовій, моральній, релігійній. У міжнародному середовищі боротьба між расами виявляється у конфліктах, які мають різноманітний характер, але загалом ведуть до расової катастрофи всього людства.

Англійський учений Х. Чемберлен у найвідомішій зі своїх праць «Основи ХІХ століття» (1899) розглядає поняття *раса* в етнокультурній площині. На його думку, основним надбанням людства є європейська цивілізація, створена під впливом трьох першооснов: грецької філософії, мистецтва та поезії, римського права, громадянства і державності, іудейської релігії. Творцем цієї цивілізації стала виокремлена ним тевтонська раса, що об'єднує жителів Північної Європи. До неї Х. Чемберлен зараховує германців, кельтів, західних слов'ян як нащадків великої арійської раси, що виконала свою історичну місію, очистивши джерела європейської цивілізації та створивши найдосконалішу культурну основу суспільного розвитку. Германці, на його думку, здатні відродити арійський дух і запровадити в Європі та світі «новий порядок», який буде спиратися на їхнє панування. Головним ворогом арійської раси він проголошує євреїв, які розкладають визначально чисту панівну расу, вносячи в неї прагматичність і меркантильність.

Расово-антропологічні теорії характеризуються невисоким науковим рівнем, оперуванням ідеалістичними ціннісними категоріями, бездоказовістю та надзвичайним цинізмом висновків. Спільне для всіх було оперування поняттям *«раса»*, яке вилучало будь-які внутрішні відмінності, приймаючи як постулат, що вона має спільні політичні, економічні, культурні та інші інтереси. У більшості теорій расизму нації чи субнаціональні суспільні групи взагалі ігнорували, а державу розглядали як політичну організацію раси нижчого рівня. Тобто відносинами, які реально впливають на розвиток людства, на думку їх прихильників, є лише міжрасові, а держави у зовнішній політиці мають керуватись, передусім, расовими інтересами. Теорії расизму стали «тупиковим» розгалуженням соціології і надзвичайно мало внесли в дослідження міжнародних відносин, поза-як їх реальність різко відрізнялася від теоретичних концепцій расово-антропологічної школи соціології.

Марксизм і неомарксизм

Марксизм увібрав ідею про безкласове суспільство, запозичену з соціальних утопій Т. Мора, Т. Кампанелли та П. Фур'є, які ґрунтувались на негативній оцінці приватної власності як першопричини соціальної нерівності та людських конфліктів. Поняття «додаткової вартості», запозичене з економічної теорії А. Сміта і Д. Рікардо, було інтерпретоване у теорії марксизму як знаряддя класового панування та експлуатації людей, позбавлених права власності на засоби виробництва. Із гегелівської діалектики взято ідею про змінність суспільства, єдність і боротьбу протилежностей, що відобразилося в намаганні обґрунтувати об'єктивний характер побудови безкласового суспільства та становлення нового суспільного ладу — комунізму.

У розумінні К. Маркса кожне суспільство складається з визначального економічного «базису» (система матеріально-виробничих відносин) та похідної від нього «надбудови» (право, мораль, ідеологія). Марксизм зводить суспільні відносини до антагоністичних стосунків між експлуататорами (власниками засобів виробництва) та експлуатованими (робочою силою). Класи експлуататорів та експлуатованих перебувають між собою в антагоністичних відносинах, а їх класова боротьба є визначальним суспільним процесом — рушієм історії.

Історія людства полягає в тому, що постійний ріст продуктивних сил призводить до періодичних кардинальних змін суспільного ладу. Суспільний лад, що існував упродовж певного тривалого періоду, вони назвали формацією та вважали, що в історії людського суспільства можна виділити: *первісну формацію*, яка базується на общинній власності та рівності всіх членів спільноти; *рабовласницьку формацію*, в основі якої лежить підневільна праця рабів і суспільна нерівність; *феодальну формацію*, що ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням); *капіталістичну формацію*, яка полягає у пануванні великої буржуазії (капіталістів), що є власниками засобів виробництва (заводів і фабрик), та праці вільних найманих робітників. Історично суспільні відносини характеризувались жорсткою бінарністю та полягали у боротьбі між експлуаторськими та експлуатованими класами.

Держава, на думку марксистів, існувала не завжди, а виникла як репресивний апарат класового панування, створений експлуаторськими класами для забезпечення власного панування, тобто права безперешкодно експлуатувати пригноблених. Звідси визначальними є внутрішньосуспільні відносини, а міжнародні — їх логічним продовженням. Міжнародні відносини при капіталізмі характеризуються боротьбою між експлуаторами різних країн за

право експлуатувати інші країни та народи, а тому марксистки стверджують: «Ворожнеча різних груп капіталу інспірує протиставлення народів один одному, намагання захопити та пригнобити інші країни».

У 1910 р. австрійський економіст Р. Гільфердінг висунув ідею про тісний взаємозв'язок капіталізму та мілітаризму. Він стверджував, що в економіці провідних країн світу інтенсивно зростає фінансовий і промисловий капітал, що призвело до виникнення потужних монополістичних фінансово-промислових об'єднань, зацікавлених у нових ринках дешевої сировини та збуту товарів. Держави, які забезпечують інтереси цих об'єднань, у зовнішній політиці стають щораз більш агресивними та частіше схиляються до застосування воєнної сили. Капіталізм вступає у нову фазу — фінансового капіталізму, який штовхає уряди держав до насильницького перерозподілу світу, що призведе у майбутньому до епохи затяжних війн.

М. Бухарін у праці «Світове господарство та імперіалізм» (1915) розвинув ідею Р. Гільфердінга і на її основі сформулював теоретичні основи розуміння імперіалізму (від лат. *imperiūm* — влада, панування) як нової фази розвитку капіталізму. На його думку, у міжнародних відносинах на початку ХХ ст. вступають у протиставлення вже не національні держави, а національні економіки, які є частиною світової економічної системи. Розвиток капіталізму вийшов за межі держав та набув інтернаціонального характеру, що спричинило зростання розриву в рівнях розвитку окремих держав, соціальної нерівності. У світовій капіталістичній системі виділяється ядро, створене найрозвиненішими у промисловому відношенні країнами, та периферія, представлена слабозвиненими і залежними країнами. У своїй концепції М. Бухарін вживає поняття «держави — класи», намагаючись підкреслити зростаючу поляризацію світу і поділ держав на експлуататорські та експлуатовані. В умовах імперіалізму війни стають неминучими, мілітаризм і агресивність у зовнішній політиці держав світу стають нормою їх взаємовідносин. Він підкреслив, що війна більше не є намаганням політичного керівництва одних держав нав'язати політичну волю іншим, а є прагненням задовольнити економічні інтереси за рахунок інших.

Серед марксистів із цією теорією принципово не погоджувався К. Каутський, котрий висунув свою теорію «ультраімперіалізму», одним із положень якої був висновок, що розвиток імперіалізму призведе у майбутньому до певного консенсусу між фінансово-промисловими об'єднаннями щодо спільної експлуатації відсталих народів. Для капіталістів порозуміння набагато вигідніше, ніж потреба фінансово підтримувати воєнні зусилля своїх урядів.

Із 50-х років ХХ ст. починає зароджуватись неомарксизм, витоки якого пов'язують із Р. Пребишем, що тоді очолював Економічну Комісію ООН по Латинській Америці. Він та його співпрацівники доводили, що сучасний капіталізм не призводить до конвергенції національних економік, а поглиблює економічний розкол світу на бідні та багаті країни. В структурі світової економіки країни периферії є експортерами сировини, тоді як високорозвинені країни центру — готової продукції. Згідно з поглядами неомарксистів, існуючі відмінності в економічному розвитку бідних і багатих країн можуть лише зростати, а домінування «Півночі» над «Півднем» — поглиблюватись.

Сучасний неомарксизм не є єдиним науковим напрямом. Він складається з низки концепцій, які об'єднує ідея поділу світу на високорозвинений «центр» та економічно слабку і слабозвинену «периферію». Звідси відсутність єдиної назви цієї теорії, яку ще іноді називають структуралізмом чи глобалізмом. Неомарксистки вважають, що в умовах кінця ХХ — початку ХХІ сторіч:

–капіталізм став глобальним явищем, оскільки він переріс традиційні рамки національних держав та перетворився у світову систему економічного і політичного панування;

–національна держава перестала бути самостійною у власній внутрішній та зовнішній політиці, підпавши під вплив міжнародних капіталістичних об'єднань — транснаціональних корпорацій;

–економічна система світу базується на експлуатації країн «третього світу» ТНК високорозвинених країн, а політична — на підтриманні такого становища за допомогою дипломатії та воєнної сили;

–відбувається маргіналізація внутрішніх суспільних відносин та їх узалежнення від тенденцій, що складаються у міжнародному середовищі.

Один із головних представників неомарксизму Е. Валлерстайн у сучасній міжнародній системі виділив три основні сегменти: Центр, Семіпериферію, Периферію:

Рис. Взаємодія між державами за Е. Валлерстайном

Центр — група найрозвиненіших (економічно) та наймогутніших капіталістичних країн, які домінують у світовій економіці та політиці.

Семіпериферія — група середньо або нерівномірно розвинених країн, які, незважаючи на відносно незалежне положення, перебувають під впливом Центру.

Периферія — економічно відсталі країни, які повністю залежать від Центру та перебувають під його опосередкованим контролем.

Усі сегменти утворюють єдину глобальну світову систему, в якій економіки країн Центру не можуть ефективно розвиватись у межах національних кордонів, а процвітання вони можуть досягнути лише у глобальній економічній системі. Політика держав Центру спрямована на відкритість національних економік та ліквідацію митних бар'єрів. Семіпериферійні та периферійні країни мають досить мало можливостей для самостійного розвитку, оскільки перебувають під тиском Центру. Система світового капіталізму полягає в

експлуатації Периферії з боку Центру та у його активній економічній та політичній експансії щодо семіпериферійних країн (це йдеться, про колишні соціалістичні країни). У всіх сегментах системи роль держави занижується, що пояснюється впливом великих і могутніх суб-національних груп на політику урядів.

Ф. Кордозо сформулював свою «універсалістичну» модель світової системи, яка, незважаючи на її подібність до моделі Е. Валлерстайна, має дві суттєві відмінності. У цій моделі, крім економічних чинників, значну роль відіграють також політичні, суспільні та культурні. Ці чинники, на його думку, впливають на формування світової системи не менш істотно, ніж економічні. Ф. Кордозо погоджується з твердженням про менш ефективний розвиток країн Периферії, але вважає, що вони також отримують вигоду зі структури світової системи, оскільки вона визначає не лише обмеження, але й певні можливості.

Ще чіткішу позицію займає Р. Кокс, який у своїх працях розглядає роль ТНК у сучасній світовій політиці. Він дійшов висновку, що це власне вони визначально впливають на політику держав світу та міжнародних організацій. Він називає їх «новими героями функціональної теорії», вважаючи, що дослідження інтересів та цілей діяльності ТНК дає змогу зрозуміти сучасні процеси у світовій політиці. Р. Кокс вважає, що в сучасному світі відбувається процес поетапного переходу до нової системи міжнародних відносин. Тиск, який чинять ТНК на уряди розвинених країн світу, призводить до бурхливої глобалізації, яка натрапляє на опір антисистемних сил. Боротьбу, що відбувається між ними у глобальному масштабі, він називає «позиційною війною».

Неомарксизм не є точною копією марксизму, адаптованою до умов кінця ХХ — початку ХХІ ст. Основні розбіжності між теоретиками класичного марксизму та неомарксизму полягають у тому, що «представники неомарксизму не розглядають міжнародні відносини як «вторинні» чи «третинні», не згадують про «надбудовний» характер культури або інститутів». Це пояснюється тим, що прихильники неомарксистської теорії не розглядають суспільство крізь призму класової боротьби, експлуаторами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів.

Цивілізаційні теорії

Починаючи з 60-х років ХХ ст., ще однією проблемою навколо якої точаться серйозні суперечки в суспільній науці, стала проблема цілісності світу. Як наслідок, виникла нова дискусія між прихильниками глобалізаційного та цивілізаційного підходів. У межах цієї дискусії відбувалось остаточне становлення цивілізаційної теорії, якій її опоненти — глобалісти — традиційно закидали локалізм і партикуляризм. Прихильники цивілізаційної теорії, навпаки, стверджували, що неврахування істотних відмінностей між людськими цивілізаціями призводить до примітивного та спотвореного розуміння світу. Водночас треба зауважити, що цивілізаційна теорія не є єдиною, а зміст її теоретичних концепцій залежить від розуміння їх авторами поняття цивілізація.

Це поняття увів у науковий обіг Мірабо, який ужив його в трактаті «Друг людини». Тоді це поняття означало щабель розвитку культури, стадію розвитку людського суспільства, протилежну дикунству та варварству. Суспільний прогрес відсталих народів узалежню-вався від запозичення цінностей передової європейської культури, яка виконувала цивілізаторську функцію планетарного масштабу. Загалом превалююче у науці розуміння поняття «цивілізація» зводить його до низки соціокультурних особливостей, якими характеризуються людські спільноти.

А. Тойнбі у праці «Дослідження історії», категорично заперечив ідею про єдність цивілізації. На його думку, найважливішим аргументом, що «сприяє цій хибній теорії, є та очевидна істина, що наша західна цивілізація накинута сіть своєї економічної системи мало не на цілий світ, і економічна уніфікація на західний взірєць спричинила, на цій основі, і політичну уніфікацію, яка зайшла досить-таки далеко».

Реально світ складається з відносно великої кількості самодостатніх цивілізацій, між якими досить мало спільного. Спочатку А. Тойнбі виділяв 21 цивілізацію, але пізніше зменшив їх кількість до 13. Поруч із ними існує величезна кількість примітивних суспільств, які «живуть порівняно недовго, вони розселяються на обмеженому географічному просторі й об'єднують не так багато людських створінь».

Кожна цивілізація розвивається самостійно та проходить при цьому стадії: виникнення, зростання, надламу та розкладу. Процеси розвитку цивілізацій не відбуваються паралельно, що є основною причиною нерівномірності світового розвитку та узалежнення і підкорення одних народів іншими.

Великі держави, які підпорядкували власному політичному пануванню весь географічний ареал цивілізації (наприклад, Римська імперія), є ознакою занепаду та початку її розкладу. Вони, на його думку, «є останніми витворами панівних меншин у занепалих суспільствах умирущих цивілізацій. Свідома мета цих меншин — зберегти себе шляхом підтримання підупалої життєздатності суспільства». Ця мета ніколи не досягається, але великі держави, точніше їх інституції (політичні, економічні, духовні та інші), стають надбанням нових цивілізацій, які запозичують їх для власного розвитку.

У 1993 р., на сторінках журналу «Foreign Affairs» С. Хантингтон опублікував статтю «Зіткнення цивілізацій». На думку С. Хантинтона, класична теорія міжнародних відносин (він має на увазі — державоцентризм) досить правильно та логічно пояснювала міжнародні відносини до кінця ХХ ст. Однак після руйнування біполярної міжнародної системи вона «не надається для розуміння відмінностей між глобальною політикою після холодної війни і перед нею. Ці відмінності, однак, існують, а в кожній історичній епосі держави інакше реалізують власні інтереси. У сучасному світі вони щораз частіше дефініюють їх у цивілізаційних категоріях. Вони співпрацюють і створюють союзи з державами з подібною культурою і частіше бувають у конфлікті з країнами з інших культурних кіл». Основна гіпотеза Хантингона полягає в тому, що в сучасних міжнародних відносинах стосунки конфлікту чи співпраці між державами визначаються культурною ідентичністю суспільства. Широкі маси населення, розчаровані в ідеології, повертаються до своїх фундаментальних основ, таких як релігія, мова, історія, суспільні цінності й традиції, інституції. Тобто вони намагаються відновити культурну окремішність, що вимагає виділення і навіть протиставлення іншим народам.

С. Хантингтон стверджує: «Модернізація не тотожна до вестернізації і не призводить ні до виникнення універсальної цивілізації, ні до вестернізації незахідних суспільств». Єдиним наслідком намагання нав'язати універсалістські цінності іншим народам є зростання антизахідних настроїв та фундамен-талізму, що виражається у міжнародних конфліктах і розгортанні «хвилі» тероризму в країнах Заходу. Як і постмодерністи, С. Хантингтон вважає, що не існує єдиного шляху розвитку, а західна суспільна модель прогресу — не є еталоном. В основі будь-якої цивілізації завжди лежать її духовні начала. Вони впливають із системи суспільних морально-етичних норм поведінки, що у релігії сформульовані у вигляді певних правил і табу. Такі норми відзначалися найбільш сталим впливом на розвиток культури (у

тому числі і матеріальної) та поведінки людини, що відноситься до певної етнорелігійної спільноти.

Власне, використовуючи як критерії особливості розвитку духовної культури та релігії окремих людських спільнот, він виділив дев'ять великих цивілізацій, що складають собою людство: західну (атлантичну), православну (східнослов'янську), ісламську, китайську, індійську, латиноамериканську, африканську, японську, буддистську.

Найважливішими серед визначених цивілізацій у сучасному світі С. Хантингтон вважає такі:

1. *Західну* (або *атлантичну*), що спирається на цінності європейської культури, представлені також у масовій американській культурі, а її морально-етичні принципи ґрунтуються на християнстві.

2. *Ісламську*, притаманну, передусім, арабським, але також й іншим мусульманським країнам, які спираються на культуру Сходу та ісламський фундаменталізм.

3. *Китайську*, що базується на традиційних цінностях конфуціанства, яке розуміють не лише як релігію, але й як філософське вчення.

4. *Східнослов'янську*, побудовану на православ'ї та російській культурі (.

С. Хантингтон бачить зміст сучасних міжнародних відносин у боротьбі та суперництві між цими цивілізаціями, а майбутнє — у зіткненні між атлантичною цивілізацією, з одного боку, та ісламською й китайською — з іншого. Він досить песимістично оцінює перспективи західноєвропейської цивілізації, оскільки, незважаючи на те, що США та країни Західної Європи сьогодні продовжують домінувати, тим не менше «їх участь у світовій політичній, економічній та військовій могутності знижується порівняно з іншими цивілізаціями».

У ХХІ ст., на його думку, міжнародна система складатиметься з найрозвиненіших держав, навколо яких групуватимуться інші держави, що належать до одного типу цивілізації. Він стверджує, що нові лінії розподілу географічного простору між світовими цивілізаціями у ХХІ ст. стануть зонами надзвичайно гострих і кривавих конфліктів, які відбуватимуться на периферії відносно замкнених і ворожих одна одній цивілізаційних підсистем.

ТЕМА 6. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

1. Теоретичні дискусії з питань глобалізації
2. Об'єктивний характер глобалізаційних процесів
3. Форми прояву глобалізації

Теоретичні дискусії з питань глобалізації

Глобальний розвиток – поняття, що являє собою процес універсалізації, тобто становлення єдиних для всієї планети Земля структур, зв'язків і відносин у різних сферах життєдіяльності. Феномен глобалізації, що сприймається як об'єктивна реальність, заявляє про себе замкнутістю глобального простору, єдиним світовим господарством, всезагальною економічною взаємозалежністю, глобальними комунікаціями. Манфред Б. Стегер вказує, що глобалізація – ровесниця людства, і виокремлює п'ять чітких історичних періодів:

- 1) доісторичний (10000 д. н.е. – 3500 д. н.е.);
- 2) досучасний (3500 д. н.е. – 1500 н. е.);
- 3) ранньосучасний (1500–1750);
- 4) сучасний (1750–1970);

5) найновіший (з 1970-х рр.).

В XIX – XX ст. глобалізація охопила багато країн і пройшла такі етапи:

I етап – на межі XIX–XX ст. – теоретики “першої хвилі” глобалізації (Р. Кобден, Дж. Брайт) переконливо обґрунтували положення про те, що вільна торгівля незворотно підсилила всесвітнє економічне зростання (саме Британія стала гарантом “першої хвилі” зростання, досягши військової та індустріальної могутності).

II етап глобалізації (відродження) – “другої хвилі” – розпочався в кінці 1970-х рр. на основі революції в інформатиці і телекомунікаціях, чому сприяло те, що транснаціональні корпорації і неурядові організації стали легко переходити кордони і здійснювати владу над населенням менш розвинутих країн. США здійснили свою гегемонію заради процесу відкриття світової економіки: створення багатосторонніх інститутів, активна участь в багатосторонніх раундах торгових переговорів, відкриття власних ринків для імпорту та реалізація торгового лібералізму.

З точки зору Т. Фрідмана, глобалізація – це нова система, яка прийшла на зміну “системи холодної війни”. Не кожна країна може вважати себе частиною цієї системи, але практично всі держави повинні адаптуватися до викликів глобалізації. Минула система міжнародного розподілу праці, заснована на взаємовідносинах між “розвинутою індустріальною основою світу”, напівпериферією економік, що індустріалізуються, і периферією нерозвинених країн, змінюється на парадигму створення єдиної глобальної економіки, в якій домінує “глобальна тріада” – Північної Америки, ЄС і країни Східної Азії. Тут розміщені основні виробничі сили світу і “мегаринки” світової глобальної економіки, в якій центральну роль відіграють глобалізовані транснаціональні організації.

Як свідчать науковці, глобалізація – це процес, що визначається ринковими, а не державними силами. Глобалізація означає гомогенізацію життя: ціни, продукти, рівень якості, охорони здоров'я, рівень доходів, відсоткові банківські ставки мають, в даному випадку тенденцію до вирівнювання на світовому ринку. Глобалізація сприяє тому, що створюється глобальна по своєму масштабу система взаємозалежності, набирає силу процес, що генерує трансконтинентальні і міжрегіональні потоки.

Глобалізація трансформує внутрішні соціальні відносини, знижує бар'єри між суверенними державами, руйнує культурні табу, відкидає будь-який партикуляризм, безжалісно карає за неефективність і заохочує міжнародних чемпіонів ефективності. Центром зусиль в XXI ст. стають освіта, розвиток інфраструктури, досягнення конкурентоспроможних позицій на світовому ринку інформатики, мікроелектроніки, біотехнології, телекомунікації, космічної техніки, комп'ютерної техніки, привнесення інновацій, модернізація як константа національного життя, інвестиції в людський капітал.

Простий перелік виявів глобалізації дозволяє розділити їх на матеріальні (об'єктивні) і віртуальні (маніпуляційні). До перших відноситься все, що стосується реального руху фінансових потоків, трансферту технологій, товарів і послуг, масових міграцій, глобальних інформаційних мереж. До інших – змістовне наповнення цих мереж, розповсюдження певних цінностей та оціночних стандартів, формування і просування політико-психологічних установлень, що відповідають міжнародній суспільній думці. Тому необхідно сформувати цінності, які були б адекватно сприйняті всією багатоманітністю етнічних і соціально-політичних культур.

Багато дослідників вважає (С. Амін), що глобалізація має прозахідну, вестернізовану форму і є екстраполяцією процесів модернізації на весь світ. Глобалізація є продовженням

політики імперіалізму і колоніалізму і вже декілька століть здійснюється провідними капіталістичними державами по відношенню до народів Азії, Африки і Латинської Америки.

Ряд дослідників вважає, що глобалізація виникла ще в часи античності (С. Амін, А. Г. Франк), вказуючи на наявність у Давньому світі багатонаціональних імперій і транснаціональних торгових шляхів. Ряд вчених пов'язують початок глобалізації з епохою Відродження і Нового часу після Великих географічних відкриттів і переходу Західної Європи до капіталізму.

Деякі автори пов'язують глобалізацію з процесами модернізації (Р. Робертсон, М. Уотерс), більшість авторів вважають, що глобалізація бере свій початок від останньої третини ХХ ст., будучи зумовленою революцією в інформаційних технологіях і завершенням холодної війни; ряд вчених вважає, що в результаті глобалізації виник єдиний уніфікований світ, що базується на началах ринкової економіки, лібералізму і конс'юмеризму, і детермінується могутніми економічними і політичними наднаціональними органами (Ф. Фукуяма, К. Омае).

Деякі дослідники вважають, що глобалізація веде до багатопольного, хаотичного світу без централізованого управління і жорсткого набору ідеологічних і культурних преференцій (М. Уотерс). Світ-системний аналіз (І. Валлерстайн) стверджує непередбачуваність і поліваріантність сценаріїв розвитку світу. Під "глобалізацією" розуміють суспільний процес, в ході якого зменшується залежність соціального і культурного розвитку від географічного фактору (М. Уотерс) За визначенням Міжнародного валютного фонду – це інтенсивна інтеграція як ринку товарів і послуг, так і капіталу.

Сам термін "глобалізація" виник і набув поширення в середині 80-х років минулого століття, і його застосування в основному пов'язують з іменем американського соціолога Р. Робертсона, який у 1985р. дав тлумачення цьому поняттю, а згодом, у 1992 р., видав книгу під такою самою назвою. Теорія глобалізації акцентує увагу на масштабності тих змін, які охопили майже весь світ, а, з іншого боку, свідчить про потенціал західної моделі розвитку, яка визначає та уособлює цю тенденцію до глобалізації, справляє враження активної експансії вестернізації.

Глобалізація також проявляється в залученні багатьох різноманітних чинників, що зрештою породжують процес глобальної трансформації, яка зачіпає усі сфери – економіку, політику, культуру.

Більшість авторів розуміють під глобалізацією явища, фактори, тенденції і процеси, які стають загальнозначущими, загальнолюдськими для світової спільноти в цілому, зачіпають інтереси і виражають потреби всіх народів і громадян, країн і культур: це одноманітність товарів, які поставляються на загальний ринок і користуються всезагальним попитом; це стандартизація навичок і прийомів в сфері професійної діяльності (на виробництві, в науці, технологіях), розповсюдження поведінських стереотипів (паттернів) і манер спілкування, не пов'язаних з їх національною і культурною належністю. Завдяки розвитку інформаційних технологій відбувається "стиснення" світового простору і часу, що сприяє поглибленню глобалізаційних процесів в умовах взаємозалежного світу та законом існування планетарного суспільства.

Методологічні виміри глобального розвитку зводяться до наступного:

1. Функціональний підхід – робиться акцент на ролі національних держав у справі спасіння національних економік від згубного впливу "гібридної" і "космополітичної" глобалізації.

2. Апологетичний підхід – підкреслює роль глобальних ринків в інноваційних процесах, обмежуючи втручання держави у процеси “космополітичної глобалізації”.

3. Технологічний підхід – головна увага приділяється найновішим “кібернетичним” технологіям як умовно вибіркової, “гібридної глобалізації”, яка допомагає периферійним країнам інтегруватися в глобальну економіку, зберігаючи власне регіональну специфіку.

Поряд з цими підходами виокремлюються певні парадигми розуміння цього історичного явища (Я. Пітерс):

– “зіткнення цивілізацій” – фрагментація світу відбувається через цивілізаційні відмінності, які базуються на культурній диференціації;

– “макдольнадизація” – гомогенізація культур, яка здійснюється транснаціональними корпораціями і відбувається під прапором модернізації (вестернізації, європеїзації, американізації);

– “гібридизація” – широкий спектр міжкультурних взаємодій, які приводять до взаємозбагачення.

Сформульовані наукові школи визначають процес глобалізації з різних методологічних підходів:

1. Культурологічний підхід розглядає глобалізацію в широкому цивілізаційному контексті, який являє собою перетворення всезагального в особливе, а особливого – у всезагальне.

2. Економічний підхід визначає глобалізацію як бурхливий розвиток світових ринків, інтернаціоналізацію господарювання, в контексті яких відбувається злам економічних національних кордонів і формування світової економіки.

3. Екологічний підхід направлений на аналіз нерівномірності використання людиною природних ресурсів, екологічних конфліктів, досягнення екологічної справедливості, об’єднання зусиль країн для забезпечення виживання на планеті.

4. Комплексний підхід, в контексті якого глобалізація розглядається як комплексне, геополітичне, гео економічне, геокультурне явище, що здійснює вплив на сторони життєдіяльності; процес послаблення традиційних територіальних, соціокультурних і екологічних бар’єрів, що сприяють ізоляції народів один від одного.

Об’єктивний характер глобалізаційних процесів

Глобалізація – об’єктивний процес, закономірний етап світового розвитку, який охоплює всі сфери життя людства. Кожна держава може здійснювати політику сприяння глобалізації або навіть її насадження. Але не можна насадити те, що не підготовлено світовим розвитком, не затребуване ним. Так само неможливо викоренити його вольовим рішенням. Глобалізації немає альтернативи.

Основні групи факторів, які обумовлюють об’єктивний характер глобалізаційних процесів:

- економічні,
- техніко-технологічні,
- політичні,
- екологічні
- соціокультурні.

Їх поєднання створило в середині ХХ століття можливості для розгортання глобалізації.

Економічні чинники глобалізації як об’єктивного процесу пов’язані з *інтернаціоналізацією* світової економіки в попередні періоди розвитку людства. Тенденція

до інтернаціоналізації закладена в самій природі капіталу, торгівлі розвитку внутрішньогалузевої кооперації, вільному переміщенні робочої сили, русі інвестицій.

Варто вирізняти процеси глобалізації та інтернаціоналізації. Під інтернаціоналізацією ми розуміємо процес наростання різноманітних зв'язків між окремими народами та державами, що ґрунтується на непорушності державного суверенітету, спільних цілях і врахуванні національних інтересів. Утворення міжнаціональних, міждержавних інститутів і організацій сприяє балансу інтересів, досягненню спільних цілей і нейтралізації перешкод, що заважають цьому. Глобалізація не просто характеризується наростаючими взаємозалежністю та взаємозв'язками, вона ґрунтується на наднаціональних діях, які, створюючи систему транснаціональних інститутів та організацій, вже не визначають своєї національної належності. Типовий феномен глобалізації – загальносвітові системи, для яких властива, перш за все, надтериторіальність. Вони прагнуть взаємодіяти з внутрішніми системами прямо, минаючи державні структури.

Техніко-технологічна об'єктивна обумовленість глобалізації детермінована тим рівнем *науково-технічного прогресу*, а точніше сучасної науково-технічної революції, який характеризується поширенням інформаційних технологій, що сприяють відкритості суспільства та створюють належні умови для транскордонної взаємодії, яка вже не обмежується не тільки кордонами, а й відстанню.

Процеси глобалізації зумовлені не лише економічними і техніко-технологічними чинниками, а і соціальними. **Соціальна обумовленість глобалізації** пов'язана з тим, що, з розвитком соціуму в умовах обмеженого і замкненого простору (яким є земна куля для сучасного людства) *взаємна залежність між його членами зростає* пропорційно збільшенню їх чисельності.

Важливим чинником розвитку глобалізації є, на нашу думку, і **політичний**, який зазвичай ігнорується. Тут важливо мати на увазі як **внутрішній**, так і **зовнішній** аспекти.

По-перше, йдеться про національну державу та її здатність в сучасних умовах підтримати рух до глобального співтовариства. Це було не під силу слабким політичним утворенням минулої доби. Маючи на увазі стабільні та міцні національні держави сучасності, ми цілком погоджуємося з думкою шведського вченого Й. Бартелсона, який вважає, що сучасна держава скоріше є джерелом глобалізації, ніж її головною жертвою, оскільки, хоча глобалізація і впливає на інтереси та наміри окремих держав, вона не змінює жодну з головних її властивостей.

По-друге, глобалізація можлива тільки за певних умов міжнародної політики. Головну роль серед них відіграє існування авторитетної національно-державної влади, здатної підтримувати такий міжнародний порядок, який відповідає інтересам більшості. Як підкреслює Р. Гилпін, будучи продуктом так званого „пермиссивного” глобального порядку, тобто такого порядку між державами, який дає можливість створювати, розвивати та підтримувати мережу взаємозв'язків і взаємозалежностей за рамками національно-державних авторитетів і між цими авторитетами, глобалізація залишається, як це не парадоксально, залежною від національно-державного авторитета, точніше, від гегемоністської влади. Передумовою для глобалізації, як вважає вчений, є мовчазний дозвіл з боку національно-державної влади.

Відкритість, пермиссивність, необхідна для того, щоб забезпечити розвиток світового ринку, світових церков, міжнародних концернів і численних неурядових організацій, на думку Р. Гилпіна, може існувати і процвітати лише під покровом відповідної державної концентрації влади. З цієї точки зору, що захищає примат політики національної держави

стосовно інших органів, глобалізація залишається *випадковою*, тобто вразливою в тому сенсі, що виникнення і розвиток транснаціональних соціальних просторів і акторів передбачає гегемоністську структуру влади та інтернаціональний політичний режим.

Об'єктивність глобалізації пов'язана також і з **екологічними чинниками**. Інтенсивний індустріальний розвиток і освоєння природи, науково-технічний прогрес і процеси урбанізації сприяли деградації довкілля не лише в локальних та регіональних, а й в глобальних масштабах.

Екологічна проблематика стала потребувати ефективного міжнародного співробітництва і спільних зусиль, без яких загроза довкіллю не може бути ліквідована. Парадигма глобалізації виникла як соціальна реакція на екологічний стан природно-антропогенного комплексу, дефіцит енергоресурсів і сировини. У наш час ці фактори стали основними конфліктогенами соціального середовища і торкаються всіх країн без винятку. Ось чому необхідність розробки методології життєустрою нашого спільного дому – очевидна.

Проблема вимірювання глобалізації тлумачиться неоднозначно в сучасній глобалістиці. Визначаючи глобалізацію як соціальний процес, німецький вчений У.Бек пропонує три параметри вимірювання глобалізації – простір, час і щільність. У просторі глобалізація поширюється, у часі вимірюється її стабільність, щільність стосується транснаціональних зв'язків, відносин і телевізійних потоків.

Такий підхід досить поширений в сучасній глобалістиці. Більшість дослідників глобалізаційних процесів приділяють увагу, перш за все, аналізу перших двох параметрів і вважають: той факт, що глобалізація є об'єктивним процесом, не означає, що вона „виникає коли і де завгодно в історичному процесі”. Глобалізація має чітко обумовлені часові і просторові координати, хоча науковці далеко неоднозначні в їхньому визначенні.

Часові параметри, що встановлюють початок і кінець глобалізації, трактуються досить широко. Ототожнюючи процеси інтернаціоналізації та глобалізації, деякі автори ведуть відлік глобалізаційних процесів від початку I тисячоліття нашої ери (цей початковий період ще називають «протоглобалізацією»). На думку інших, історія глобалізації починається з початком капіталізму і проходить низку етапів, пов'язаних з його розвитком. Існує і підхід, за яким глобалізація, спираючись на досягнення минулого, з'явилася лише у середині XX століття. Щодо проблеми завершення глобалізаційних процесів спостерігаються два протилежні підходи. Згідно з першим, глобалізація є лінійним процесом, а тому, маючи початок, обов'язково повинна мати й кінець, який вже наближається і сьогодні вже варто говорити про постглобалізацію. За другим, глобалізація є циклічним процесом, і питання про її завершення не може стояти.

Просторові параметри, якими окреслюється процес глобалізації, трактується менш різноманітно. У той же час, одні дослідники вважають, що вона поширюється лише на країни західної цивілізації, інші дотримуються точки зору, що вона є універсальним явищем і охоплює всі регіони світу, різні культури, різні цивілізації. Останню позицію поділяємо й ми, вважаючи, що глобалізація стосується всіх регіонів і всіх видів людської діяльності, однак різною мірою.

На думку суспільствознавців, одним аспектом, що часто випускається в дебатах щодо глобалізації, є її вимір. Наскільки високим є рівень глобалізації окремих країн? Які країни є більш глобалізованими, які менш? І чому? Щоб заповнити цю прогалину, консультативна фірма А.Т.Кернія створила індекс, що визначає індикатори оцінки рівня глобальної інтеграції, які охоплюють технологію, фінанси, торгівлю, політику, подорожі та

індивідуальні контакти. Ці ключові індикатори, зрозуміло, не повною мірою характеризують складний процес глобалізації: чимало інших аспектів глобальної інтеграції, наприклад, культуру, індекс не включає. Аналітики пояснюють це тим, що, хоча в тандемі з транскордонним рухом людей та ідей і зі зростаючим використанням новітніх технологій комунікації, без сумніву, зростає культурний обмін, небагато точних даних щодо нього є доступними для виміру. Наприклад, статистика з торговельних потоків у музиці або книгах могла б свідчити про порівняльні переваги країни в їхньому виробництві, однак такі дані не зможуть показати, чи відбивають ці товари ідеї і культуру нації-експортера. Тому культурні тенденції не були включені в цей індекс.

Форми прояву глобалізації

Американський дослідник К. Чейз-Данн пропонує такі «галузеві» **виміри глобалізації**: екологічний, культурний, комунікаційний, економічний та політичний. Д.Ні, декан Школи управління Гарвардського університету, не погоджуючись з тим, що глобалізацію часто описують лише в економічних термінах, начебто світова економіка повністю визначає її, виокремлює чотири виміри глобалізації: економічний, військовий, екологічний і соціальний. Дійсно, такий поділ потрібний, хоча б тому, що в різних сферах життя суспільства зміни не обов'язково здійснюються одночасно: в ті чи інші періоди прискорюється економічна глобалізація, в інші – військова, екологічна або культурна. Але йдеться про цілісне явище глобалізації, яке має різні форми прояву власної сутності.

Глобалізація проявляється в посиленні взаємозалежності країн і народів у всіх сферах життя суспільства – економічній, техніко-технологічній, екологічній, політичній та соціокультурній.

У сфері економіки глобалізація (саме ці прояви часто називають «економічною глобалізацією») проявляється через утворення всесвітнього ринку фінансів (формування мережі банків і бірж, що діють на всіх континентах); виникнення всесвітнього ринку товарів і послуг; глобалізацію виробництва (фактори виробничого процесу набувають транснаціонального характеру); вихід бізнесу за національні рамки з допомогою формування транснаціональних корпорацій; формування відповідних стратегій поведінки корпорацій і міжнародних фінансово-економічних інститутів; гомогенізацію життя, що означає вирівнювання на світовому рівні цін, продуктів, рівня та якості медичних послуг, рівня доходів процентних банківських ставок; перспективи формування принципово нових економічних відносин і типів господарства.

У техніко-технологічній сфері глобалізація проявляється в поширенні у транснаціональних масштабах інформаційних матеріалів, засобів і систем; становленні глобального інформаційного простору, який уможлиблює здійснення різноманітної діяльності в реальному масштабі часу; розвиткові мережі Інтернет, яка створює можливості для швидкого транскордонного поширення інформації, яке перетворює світ на «глобальне село», де один одного знає і розуміє.

У сфері політики глобалізація (ці її прояви часто називають «політичною глобалізацією») проявляється у змінах в політичному середовищі та ролях, які виконують державні та інші суб'єкти міжнародного життя в глобалізованому світі; перспективах становлення глобального громадянського суспільства, яке може існувати на основі спільних правових принципів і норм; впровадженні і домінуванні в повсякденній практиці міжнародного та внутрішньополітичного життя народів ліберально-демократичних

цінностей (зокрема, права людини, політичний плюралізм, прозорість та відкритість інституцій влади).

У соціокультурній сфері глобалізація (дехто ці прояви називає інформаційною та культурною глобалізацією) обумовлює перетворення знання в основний елемент суспільного багатства; зростання персональних контактів, що здійснюються на транснаціональному рівні; універсалізацію ідей, стилю мислення, буденної свідомості та наукового знання; зближення образу життя народів різних країн і регіонів світу; формування глобальної системи цінностей, яке супроводжується як пристосуванням до неї існуючих цінностей і норм, так і певною ціннісно-нормативною дезорієнтацією; формування світової культури, що стає більш різноманітною, оскільки поповнюється досягненнями самобутніх національних культур (*мультикультуралізм*). Шведський дослідник Г.Терборн зауважує, що головна проблема культурної глобалізації полягає в дилемі: призведе вона до культурної одноманітності чи до нових розбіжностей.

На думку деяких вчених, специфічний прояв глобалізація має в екологічній сфері, де, зокрема, виражається у глобальних порушеннях екологічної рівноваги та необхідності об'єднання зусиль всіх країн світу для її подолання.

На думку колишнього Генерального секретаря ООН Б. БутросаГалі, можна виділити декілька типів глобалізації:

- глобалізація інформації;
- глобалізація торгівлі наркотиками;
- глобалізація епідемій;
- глобалізація екологічних проблем;
- глобалізація фінансів.

Наявність різних форм прояву глобального поступу не виключає його універсального характеру, причому **універсалізм глобалізації** проявляється не лише у поширенні глобалізаційних процесів на всі сфери життя людства, а й в присутності її у всіх регіонах світу. Проте універсальність не означає, що ці сфери та регіони однаковою мірою глобалізовані. Для сьогоденного етапу глобалізації властиві *асиметричність і неоднорідність* глобалізаційних процесів. Вони проявляються в неоднаковому ступені поширення її як в економіці, політиці та соціокультурній сферах, так і в різних регіонах світу. На думку професора Монреальського університету, представника Канади при Організації економічного співробітництва та розвитку К.Валаскакіса, якби глобалізація була універсальною, то її наслідки переносилися набагато легше. Але оскільки глобалізація різних сфер здійснюється з різною швидкістю, це призводить до множення «асиметричних шоків». Ця асиметрія спричинює такі серйозні протиріччя, як:

- 1) збільшення соціального розриву між багатими та бідними;
- 2) зростання розриву між включеними та виключеними з соціального життя (ріст структурного безробіття);
- 3) «безсилля в умовах взаємозалежності», що означає неможливість для уряду управляти планетарною взаємозалежністю (посилення взаємозалежності без симетричного розширення засобів для управління цією взаємозалежністю).

Вчений вважає, що наявність зазначених протиріч обумовлена тим, що глобалізація, будучи чудовим двигуном зростання, залишається досить поганим інструментом розподілу його результатів. У національних рамках існували та існують механізми соціальної солідарності, що дають можливість державам перерозподіляти доходи з метою подолання нерівності та попередження загрози соціального вибуху. На погляд науковця, з розгортанням

процесів глобалізації поле для подібних маневрів держави значно звузилося, оскільки політика в галузі перерозподілу доходів може привести до зниження конкурентноздатності, позаяк сприяє збільшенню витрат на підприємствах. Все це обумовлює посилення тенденції до нівелювання соціальних витрат на більш низькому рівні та до збільшення розриву між багатими і бідними навіть в таких розвинутих країнах, як США.

ТЕМА 7. ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ

1. Амбівалентність глобалізації
2. Глобальні проблеми сучасного світу
3. Держави світу в умовах глобалізації

Амбівалентність глобалізації

Амбівалентність глобалізації обумовлена, перш за все, складністю та *розмаїттям соціальних акторів*, включених у процеси глобалізації, та *суперечливістю інтересів*, які вони уособлюють. Як на рівні національних суспільств існують різноманітні соціальні інтереси й соціальні групи, які є їхніми носіями, так і на глобальному рівні існує складна система відносин, яка містить в собі потенціал суперечливості та конфліктності.

З іншого боку, *глобалізація є досить складним процесом, який змінює не лише окремі параметри розвитку її акторів, а й всю систему інститутів та ідей, цінностей і оцінок*. Глобалізація, будучи комплексним і системним процесом, послідовно змінює всі без винятку параметри соціальної структури суспільства, тобто змінюються не тільки окремі характеристики соціальних інститутів і процесів, але і ціннісне забарвлення, смисл і значення для людей. Те, що зараз нам здається в глобалізації «жахливим», таким, що свідчить про деградацію, в системі інших ціннісних координат, скоріше за все, набуде іншого і, можливо, позитивного сенсу. Ймовірно, саме так відбувалося в історії при переході від однієї епохи до іншої. І в цьому сенсі глобалізаційна епоха зовсім не оригінальна.

По-третє, сама *природа глобалізації досить суперечлива*: вона поєднує в собі як процеси інтеграції, так і дезінтеграції, як конвергенцію, так і дивергенцію, як прогрес, так і регрес.

По-четверте, глобалізація – не самоціль, це засіб, яким можна практично користуватися. «Глобалізація – це не панацея від усіх лих, але й не прокляття: це такий інструмент, за допомогою якого можна звести будинок, або храм, а можна все зіпсувати ще й собі зашкодити». Цими процесами потрібно вміти грамотно користуватися. Від глобалізації можуть виграти всі. Але для того, щоб реально скористатися цим шансом, країни, що перебувають на різних ступенях економічного розвитку та мають економіки, різною мірою наділені капіталом, інформацією та іншими ресурсами, повинні вміти повертати глобалізацію на свою користь.

По-п'яте, розвиток *глобалізаційних процесів здійснюється в мультикультурному середовищі*, а тому криє в собі його суперечливість і конфліктність. Чим більш різноманітним є соціокультурне середовище існування соціальних суб'єктів, тим більше інтересів функціонує в ньому, тим більше можливостей для їх зіткнення.

Амбівалентність глобалізації проявляється у її позитивних та негативних наслідках. Кожна зазначена група ефектів глобалізаційного процесу сприймається по-різному його прихильниками та противниками.

До *позитивних* наслідків частіше відносяться: поширення свободи і демократичних цінностей; розвиток інформаційних технологій, який сприяв створенню нових робочих місць головним чином у невиробничій сфері, інтенсифікував глобальний інформаційний обмін і зв'язки між народами та державами; зростання кількості та поліпшення якості товарів.

Негативними наслідками частіше за все вважаються збільшення розриву між бідними і багатими країнами; посилення впливу на національні держави з боку агентів глобалізації і втрата нею традиційної ролі; зростання негативного впливу масової культури, що веде до втрати масової і культурної ідентичності; погіршення стану екологічного середовища.

Амбівалентність глобалізації проявляється не лише в різних її наслідках, а й в тім, що глобалізаційні процеси органічно пов'язані з двома протилежними процесами – локалізацією та фрагментацією. На це не раз звертали увагу відомий теоретик глобалізації Р.Робертсон, інші зарубіжні та вітчизняні дослідники. Розглядаючи локальне як аспект глобального, Р.Робертсон, як відомо, запропонував сумістити поняття «глобалізація» і «локалізація» та ввести поняття «глокалізація».

Під «глокалізацією» сьогодні розуміють діалектичну єдність двох тенденцій – розширення трансеконімічних, транскультурних форм комунікацій і прагнення до збереження національно-локального в облаштуванні суспільного та державного життя. Глобальне і локальне розглядаються як доповнення та взаємообумовленість одного одним.

Звертаючи увагу на нове посилення ролі локального, У.Бек підкреслює те, що глобалізація передбачає не лише делокалізацію, а й релокалізацію, виходить вже з економічних розрахунків. Він пише: «Глобально» в буквальному смислі слова виробляти не може ніхто. Саме ті фірми, що виробляють і продають свою продукцію в глобальних масштабах, змушені розвивати локальні зв'язки, по-перше, виробляючи та удосконалюючи свій товар у конкретних локальних умовах, і, по-друге, отримуючи сировину для своїх глобальних символів з локальних культур, завдяки чому ці символи отримуються живими, яскравими і добре продаються. «Глобально», якщо перекласти це слово на нормальну мову, означає «у багатьох місцях одночасно», тобто транс локально».

Глобальні проблеми сучасного світу

Глобальні проблеми сучасності – проблеми, що виникли у другій половині ХХ ст. в результаті стрімкого розвитку виробничих сил (в умовах НТР) і досягнення таких масштабів суспільного виробництва, коли з'явилася загроза порушення балансу між суспільством і природою, від якого залежить існування і прогрес людської цивілізації. Глобальні проблеми сучасності носять загальнолюдський характер, мають планетарні масштаби виявлення, відрізняються комплексністю, динамізмом, гостротою, тому вирішення глобальних проблем сучасності можливе лише при раціональному використанні національних умов з діяльністю ефективної системи міжнародної співпраці.

Виділяють наступні групи проблем:

а) пов'язані із взаємодією людини і природи – екологічна, енергетична, демографічна, продовольча, сировинна. Важливим є усвідомлення проблеми скінченності природних ресурсів і катастрофічного забруднення оточуючого середовища. Підрахунки спеціалістів показують, що енергоресурси Землі виснажуються і їх не вистачить навіть на найближчі 100 років; вирубка лісів у світовому масштабі у 18 раз перевищує приріст; один сантиметр чорнозему накопичується за 300 років, а гине за 3 роки; на кожний квадратний кілометр океанської води припадає 17 т різних викидів з суходолу; 80% всіх хвороб викликані недоброякісною питною водою і т.п.;

б) пов'язані із взаємодією особистості і суспільства – проблема голоду, проблема високої смертності і охорони здоров'я; «забруднення духовного середовища» проживання людства; міжнародного тероризму (згідно з даними ООН, щорічно від голоду в світі вмирає 50 млн. людей; загострюється проблема СНІДу, наркоманії, поглиблення демографічної ситуації на планеті);

в) пов'язані із сферою міжнародних відносин – проблема запобігання загрози новій світової війни, скорочення розриву на рівні економічного розвитку між Північчю і Півднем. Дослідники різних країн припускають, що третя світова війна, якщо вона вибухне, стане трагічним фіналом всієї історії людської цивілізації; найбільш руйнівним наслідком можливого застосування ядерної зброї, а також глобальних аварій в результаті використання атомної енергії загине все живе і відбудеться наступ «ядерної зими»; 5% накопичених ядерних запасів достатньо для того, щоб увергнути планету в екологічну катастрофу.

Глобальні проблеми сучасності взаємопов'язані між собою: так, вирішення екологічних проблем неможливо без вирішення економічних питань, економічне відставання країн «третього світу» тісно пов'язано з демографічною проблемою, на загострення екологічних проблем впливає гонка озброєнь, на ліквідацію ядерної зброї слід затратити стільки, скільки було затрачено на все виробництво.

Поряд з терміном «глобальні проблеми» в науковій літературі використовуються і інші терміни: глобальні проблеми людства, глобальні проблеми цивілізації, глобальні проблеми соціального прогресу, глобальні проблеми НТР, глобальні проблеми сучасної епохи, суперглобальні проблеми; адитивні і неадитивні глобальні проблеми, загальнолюдські проблеми, планетарні, універсальні, загальносвітові та інші проблеми. Вже на межі ХІХ – ХХ ст. такі діячі науки і культури, як Б. Рассел, А Франс і В. І. Вернадський попереджали про можливі загрози наукового процесу. До кінця 1960-х рр. загострення ряду проблем глобального прогресу масштабу вже усвідомлюється на політичному рівні.

Загострення суперечностей, неможливість вирішення їх в в рамках даної єдності приводить до руйнування цієї просторово-часової дійсності та соціальної форми руху. Теоретико-методологічною основою аналізу глобальних проблем сучасності слугують:

1) критичне осмислення зростання загроз людству зі сторони науково-технічного прогресу (Б. Рассел, Дж. Оруелл);

2) в 1960-і роки велике розповсюдження отримали футурологічні прогнози;

3) загальна теорія систем, методологічні засади якої були сформовані Л. фон Берталанфі (Р. Ешбі, Е. Лассо, Дж. Форестер); була створена теорія динаміки соціальних систем, в рамках якої були описані методологічні принципи глобального моделювання;

4) для розвитку теорії глобалістики велику роль зіграли праці В. І. Вернадського, а також праці П. Тейлора де Шардена і Дж. Лавлока.

Вчені-глобалісти запропоновували різні варіанти вирішення глобальних проблем сучасності: зміни характеру виробничої діяльності – створення безвідходного виробництва, теплоенергозберігаючих технологій, використання альтернативних джерел енергії (сонця, вітру); створення нового світопорядку, вироблення нової формули глобального управління світовою спільнотою на принципах розуміння сучасного світу як цілісної взаємопов'язаної спільноти людей; визначення загальнолюдських цінностей, відношення до життя людини і світу як вищих цінностей людства; відмова від війни як засобу вирішення суперечливих питань; пошук шляхів світового вирішення міжнародних проблем і конфліктів. В 1970-і рр. були введені в дію різного роду програми, почали працювати місцеві, національні і транснаціональні організації. Розроблена Програма Об'єднаних Націй на захист Оточуючого

середовища в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на першому самміті Землі. Захист оточуючого середовища стає інституціональним і міжнародним.

Глобальні проблеми сучасності – сукупність життєво важливих ідей, проблем, питань, що стосуються всієї земної кулі, від яких залежить подальший прогрес суспільства.

Критерії виділення глобальних проблем сучасності:

- йдеться більшою чи меншою мірою про всі життєво важливі інтереси всього суспільства;

- проблеми, що зачіпають інтереси всіх держав, людей і кожної людини окремо;

- проблеми, що набувають гострого характеру, містять у собі загрозу для позитивного розвитку людства – до його загибелі;

- вимагають для свого розв'язання колективних зусиль усіх народів і держав.

Основні групи глобальних проблем сучасності:

1. Інтерсоціальні проблеми, пов'язані з проблемами міжнародних відносин «Схід-Захід»; проблеми збереження миру; установлення справедливості на земній кулі; подолання економічної відсталості багатьох країн, що розвиваються; розв'язання проблеми «багаті – бідні».

2. Проблеми, пов'язані із взаєминами особистості й суспільства: боротьба з голодом і недоїданням; вирішення нагальних проблем охорони здоров'я й освіти; захист від забруднення навколишнього середовища;

3. Проблеми, пов'язані із взаємодією людини і природи: пов'язані з обмеженістю можливостей навколишнього середовища, що не в змозі витримувати навантаження антропогенного характеру; проблеми: екологічна, енергетична, сировинна, продовольча, енергетична, демографічна; проблеми розумного освоєння Світового океану й Космосу.

Найбільш серйозні, хворобливі й глобальні злами, що мали максимальний вплив на світову політику, породили такі проблеми:

1. Геополітичні: атлантизм – Євразія;

2. Соціально-економічні: багата Північ – злидений Південь;

3. Расові й етнічні – національні;

4. Конфесійні – межрелігійні;

5. Внутрішньосистемні – у рамках родинних культур.

Держави світу в умовах глобалізації

Глобальний світ є глобальним у розумінні об'єктивної взаємозалежності народів, однак він незрівнянно менш глобальний у розумінні суб'єктивної політичної готовності, готовності до співробітництва на основі сумлінної партнерської кооперації, до спільного вирішення глобальних світових або регіональних проблем.

Світ глобальний у розумінні нарощування якихось єдиних, наскрізних, транснаціональних вимірів і просторів; однак він незрівнянно менш глобальний, якщо взяти до уваги той факт, що перевагами такої глобальності користуються одні (найбільш розвинуті країни – гегемони), а збитків зазнають інші, що являють собою так звані залежний розвиток – такий, що наздоганяє. процеси глобалізації сприяють єдності держави і вносять серйозні зміни в їх внутрішню і зовнішню політику, сприяючи укріпленню світового порядку з метою вирішення глобальних проблем сучасності.

Внутрішні функції держави не можуть розвиватися виключно на власній основі, визначатися цілями, задачами, які базуються тільки на національному інтересі без врахування інтересів міжнародної спільноти. Адже жодна держава не існує ізольовано без

інших держав, всі вони взаємопов'язані узами міжнародної спільноти, необхідністю приймати участь у вирішенні глобальних проблем. Отже, повинні узгоджувати свої інтереси з загальними інтересами даної спільноти. Так, глобалізація вносить певні зміни в зміст політичної функції з точки зору обов'язків держави забезпечувати оптимальні умови для всебічного і найбільш повного розвитку інститутів демократії і демократичного управління суспільством.

У вітчизняній літературі утвердилася теза про те, що головну спрямованість політичної функції сучасної держави складає забезпечення народовладдя. В контексті реалізації політичної функції держави заслуговує на увагу проблема державного суверенітету, забезпечення якого складає важливий аспект аналізованої функції.

Викликає заперечення теза про те, що перед вирішенням глобальних проблем відступає і суверенітет окремої держави. З'явилася навіть нова категорія «міжнародно-правовий суверенітет», що являє собою один із негативних проявів глобалізації. Як свідчить аналіз, теза про відмовлення від державного суверенітету рівнозначно відмові від принципу територіальної цілісності. Тому глобальні інтереси не можуть привести до заперечення верховенства державної влади на своїй території. Інша справа, що сама держава, виходячи із загальнолюдських, загальнопланетарних інтересів, добровільно погоджується на самообмеження своїх прерогатив, так як неминуче силове втручання держав, які володіють економічною і військовою могутністю, в справи інших країн.

Державний суверенітет – не архаїзм минулих епох, а актуальна політична категорія нашого часу, тому міжнародна спільнота не може переступати межі державного суверенітету. Демократія базується на вільній волі народу визначати свої власні політичну, економічну, соціальну і культурні системи, на бажанні народу жити згідно своїх звичаїв, законів, релігійних норм, вибирати близький по духу державний устрій, встановлювати відповідний політичний режим, у противному разі неминуче нав'язування іншим народам свого образу життя, своїх цінностей і сприйняття світу.

Як свідчить аналіз ролі держави у становленні міжнародних систем сталого розвитку, взаємовідносин ТНК і національних держав набувають багатоскладний характер і свідчать про неспівпадання інтересів та асиметрію влади двох головних глобальних суб'єктів, в основі яких асиметрія економічних і адміністративних потенціалів сторін. Держава продовжує залишатися структуро зумовлюючим суб'єктом світової системи, зберігаючи юридичні права регулювання внутрішньої соціально-економічної сфери і правосуб'єктності відносин у зовнішньоекономічній діяльності ТНК, уособлюючи економічну міцність і структурну владу глобального капіталізму, проводячи свою політику через міжнародні організації – МВФ, ВТО, Всесвітній банк.

Взаємодію ТНК і національних держав слід охарактеризувати як співробітництво та конкуренцію, в процесі яких зростає «асиметрія економічної влади» на користь ТНК, що потребує зусиль державного регулювання зовнішньоекономічного блоку національної економіки і участі держави в розробці колективних міжнародних угод по урегулюванню діяльності ТНК. При цьому необхідно враховувати, що змінюються методи, форми роботи, організаційні структури і характер конкуренції діючих на глобальному ринку великих корпорацій. Лідирують ті структури, які в найбільшій мірі, володіють гнучкістю, адаптивністю до плінних умов ринку, схильністю до інновацій; апробуються нові стратегії та організаційні структури ТНК, у т. ч. у взаємовідносинах з державою. Держава при цьому залишається «несучою» інституційною конструкцією глобальної економіки та її політичної

організації; частина її функцій або відмирає, або трансформується; в наддержавні органи передаються функції по координації багатостороннього співробітництва.

Наслідками негативного впливу транснаціональних корпорацій на державний суверенітет та внутрішні суспільні процеси вчені вважають:

- створення потужної конкуренції на внутрішньому ринку місцевим компаніям, не даючи їм розвиватися;
- нестабільність національних валют через вільні переміщення фінансового капіталу ТНК і створення загрози для національної безпеки країн, що розвиваються;
- насадження ідеології, яка суперечить інтересам розвитку національного бізнесу, пригнічення розвитку національних державних інтересів країни;
- конфлікти з тими державами, на території яких здійснюється діяльність ТНК

ТЕМА 8. ГЛОБАЛІЗМ ТА ЙОГО АЛЬТЕРНАТИВИ

1. Теорія глобалізму
2. Антиглобалізм
3. Альтерглобалізм

Теорія глобалізму

Глобалізм – це теорія та ідеологія капіталістичної глобалізації, ідейно-політичне обґрунтування нового світового порядку з позицій «золотого мільярду». **Соціальну базу глобалізму** складають вищі, найбільш забезпечені прошарки світового суспільства і праві та правоцентристські організації і рухи, що мають прокапіталістичну орієнтацію. Як вважають деякі дослідники, явище, що описується даним терміном, було зафіксовано раніше, хоча й називалося інакше – інтернаціоналізмом. На наш погляд, таке ототожнювання глобалізму та інтернаціоналізму неправомірне, оскільки не тотожні процеси глобалізації та інтернаціоналізації (про що йшлося раніше).

Апологетика глобалізації, за визнанням суспільствознавців, має різні прояви. По-перше, вона пов'язується з так званим **гіперглобалізмом** (революційний напрям, за характеристикою інших), який абсолютизує певні сторони глобального поступу, недооцінюючи інші, також пов'язані з глобалізацією. По-друге, це **поміrkований глобалізм**, який іноді називають «трансформаційним», виходячи з визнання глобалізації не як єдиного та лінійного процесу, а як багатопланового феномену, що охоплює різні сфери діяльності і взаємодії.

Ліберальне трактування глобалізації, вироблення економічної моделі та ідейно-політичної стратегії капіталістичної глобалізації пов'язані з так званим **«Вашингтонським консенсусом»**. Автором цього виразу вважають Д.Уїлльямсона, який у 1990 році позначив таким чином неофіційну угоду між вищими чиновниками США і Міжнародним Валютним Фондом та Всесвітнім Банком. Спочатку цей термін пов'язувався з латиноамериканськими реаліями, потім став застосовуватися для характеристики країн, що розвиваються, а нерідко й розвинутих держав. Його вживання підкреслювало важливість приватизації і лібералізації, а у свідомості багатьох він став своєрідним синонімом.

Сьогодні «Вашингтонським консенсусом» називають систему поглядів, підходів, принципів і заходів, сформульованих міжнародними фінансовими та іншими установами за участю науковців, політиків, економістів ліберального спрямування. Зміст цієї стратегії

викладений в публікаціях цих організацій, зокрема, у виданій Всесвітнім Банком праці «Приватизація. Уроки досвіду» (Privatization. The Lessons of Experience).

Ця доктрина за своїм характером була певним символом віри глобалізації. У ній відобразилася впевненість у тому, що ринки діють ефективно, що відсутня потреба в їх управлінні з боку держави, що між бідними та багатими не існує конфліктів інтересів, що справи йдуть найкраще, якщо в них не втручатися. Згідно з цією доктриною, приватизація і дерегулювання, а також відкритий характер ринків капіталу, сприяють економічному розвитку, уряд повинний добиватися збалансованого бюджету, боротися з інфляцією і старатися нічого не починати.

Розробка даної доктрини була обумовлена, перш за все, тим, що реалізація цілей економічної глобалізації наразилася на таку перешкоду, як митні кордони між країнами. Для їхньої ліквідації і був досягнутий «консенсус» – взаєморозуміння Міжнародного валютного фонду, Всесвітнього Банку і Міністерства фінансів США в питанні про необхідність знищення бар'єрів на шляху світової торгівлі, що можливо лише у випадку вирішального ослаблення держав, які ці митні бар'єри підтримують. У той же час у вирішенні цього питання розвинуті країни діяли з позицій вибіркового меркантилізму, котрий, зокрема, призвів до того, що у торгівлі сільськогосподарськими продуктами і сировинними товарами частка незахідних країн у світовій торгівлі скоротилася на рубежі століття майже втричі.

Ця доктрина стратегії глобалізації у світі стала своєрідною альтернативою політиці національного розвитку, яку здійснювали міжнародні фінансові інститути з середини ХХ століття. У «Вашингтонському консенсусі» були сформульовані такі основні неоліберальні принципи, як лібералізація торгівлі, фінансова лібералізація, приватизація державних підприємств, дерегулювання з метою усунення бар'єрів для конкуренції, заохочування прямих іноземних інвестицій, забезпечення прав власності, уніфіковані і конкурентні курси обміну валют, фінансова дисципліна для скорочення дефіциту, податкова реформа, спрямована на розширення податкової бази, зменшення граничних ставок оподаткування та встановлення менш прогресивної шкали оподаткування, формулювання пріоритетів державних витрат.

Пізніше до цих елементів ВБ і МВФ додали ще один, досить важливий, пов'язаний з регулюванням відносин між трудом і капіталом: гнучкість ринків праці, що передбачає децентралізацію трудових відносин на основі згортання тієї нормативно-правової бази, яка забезпечить захист інтересів найманого працівника.

На думку аналітиків, розробка згаданої моделі та її реалізація на практиці – один з головних напрямків політичного керівництва процесом глобалізації, найважливіша ланка політичного глобалізму, те, що іноді називають глобалізаторством: активним і свідомим підштовхуванням у глобалізаційний процес країн і народів, що не поспішають «увійти» до нього самотужки.

«Вашингтонський консенсус» фактично проголосив неперспективними та неефективними соціалізм (радянський) і кейнсіанський варіант економічної ідеології і практики (державне регулювання), акцентувавши також увагу на широкому використанні потенціалу інформаційних технологій і телекомунікаційних систем для супероперативних трансакцій з фінансовими потоками і діловою документацією. Зазначена доктрина узгоджувала положення, що поєднали постулати лібералізму з вимогами розгортання глобалізації.

Фахівці вважають, що неоліберальна ідейно-політична спрямованість стратегії глобалізації у «Вашингтонському консенсусі» виявилася досить чітко. Рекомендації

розроблялися диференційовано: розвинутим країнам рекомендувалося прискорювати зростання високих і, насамперед, інформаційних технологій, форсувати концентрацію і повсюдне проникнення своїх капіталів в усі регіони світу. Країнам периферійного світу Консенсус рекомендував не перешкоджати потокам західних товарів і капіталу, розширювати торгівлю своїми ресурсами, скорочувати державне втручання в економіку та інші сфери, особливо в міжнародний бізнес, і взагалі «більш інтенсивно входити у світову цивілізацію», поступово відмовляючись від такого «застарілого поняття», як державний суверенітет.

Проте за час, що минув з моменту прийняття зазначеної концепції глобалізації і її впровадження в практику глобалізаційного процесу, відбулися значні зміни в ідеології глобалізму. Концепція «Вашингтонського консенсусу» стала об'єктом критики з боку дослідників різної ідеологічної орієнтації. Вже сьогодні фразеологія МВФ та інших агентів глобалізації радикально змінилася. На перший план вийшли поняття керованості, передбачуваності, транспарентності та демократії. Пріоритетними завданнями стали охорона навколишнього середовища, досягнення сталого розвитку, зниження розвитку соціальної нерівності. Змінилося ставлення до інститутів громадянського суспільства в особі неурядових організацій, ВБ і МВФ почали запрошувати їх представників на свої щорічні сесії, створювати спеціальні змішані комісії і форуми. Все це привело до вироблення так званого *поствашингтонського консенсусу*, який зафіксував, зокрема такі три імперативи:

Глобалізація – занадто важлива справа, щоб віддавати її цілком на саморозсуд корпорацій. У процес необхідно ввести елемент керованості (governance), що дасть змогу забезпечити передбачуваність, транспарентність, планомірне формування ринкових інститутів і мереж соціального страхування. Вихід держави із соціальної сфери має здійснюватися не стільки ринком, скільки організаціями громадянського суспільства, котрі виражають справжні сподівання населення і здатні сприяти стабільності в суспільстві. Лише сильне громадянське суспільство, що управляється неурядовими організаціями, може зміцнювати і розвивати демократію.

В основі глобалізму лежить низка принципів, обумовлених ідеологією лібералізму та неолібералізму. Як відомо, основним принципом лібералізму з самого початку його виникнення був **принцип приватної власності**, на якому ґрунтувалися всі інші вимоги, і тому зараз він цілком вписується в ідеологію глобалізму та реалізується у практиці глобальної капіталізації суспільства. Не випадково глобалізм часто називають ідеологією капіталістичної або імперіалістичної глобалізації.

Глобалізм характеризується **економікоцентризмом (економічним детермінізмом)**, згідно з яким економіка розглядається якщо не єдиним, то основним способом буття сучасної глобальної системи. Саме тому більшість глобалістів трактують глобалізацію як процес суто економічний і недооцінюють роль екологічних і техніко-технологічних, соціополітичних і культурних аспектів розвитку глобальної світової системи. Це призводить, як зазначають російські політологи, до домінування факторів економічного зростання над факторами, що забезпечують якість життя реальних людей. Внаслідок цього нещадне виснаження природних ресурсів виявляється більш значущим соціальним дійством, яке більшою мірою сприяє економічному зростанню, ніж, наприклад, збереження і відновлення екосистеми.

Економікоцентризм глобалізму обумовлює також й те, що суб'єктами глобалізації вважаються не народи та уряди, що виражають їхні інтереси, а транснаціональні економічні інститути і транснаціональні корпорації. Цей принцип фактично виправдовує колонізацію національних ринків і місцевих ресурсів, які руйнують механізми, що примушували ринки

працювати в інтересах місцевого населення відповідно до його історично сформованих традицій. Як результат – місце національно орієнтованих ринків займає глобальний ринок, що прищеплює людям однакові потреби і смаки.

Зведення всієї сутності глобалізації до економічних процесів призводить до недооцінки інших проявів глобалізації та їхнього підпорядкування економічній глобалізації. Всі інші виміри – екологічна глобалізація, культурна глокалізація, поліцентрична політика, виникнення транснаціональних просторів та ідентичностей – тематизуються (якщо це взагалі робиться) тільки в домінування економічної глобалізації. Як результат – світове суспільство урізається і фальсифікується, перетворюючись на світове *ринкове* суспільство. Саме тому політолог розглядає неоліберальний глобалізм як форму прояву одномірного типу мислення і дій.

Виходячи з принципів непорушності приватної власності та економічного детермінізму, іншим важливим принципом глобалізму, є **культ ринку** як універсального та найбільш ефективного регулятора всіх процесів життєдіяльності в суспільстві. Будучи екстрапольованим на всепланетарний простір, він найбільше відповідає вимогам сучасного етапу фінансово-економічної глобалізації. А через те й неоліберальна концепція глобалізації особливу увагу приділяє **ринковому фундаменталізму**, згідно з яким ринок підтримує рівновагу та забезпечує оптимальний розподіл ресурсів, у той час як використання для вирішення цих завдань механізмів державного управління не є ефективним.

У той же час, незважаючи на прихильність до ринкового фундаменталізму і проголошення вільного обміну такими міжнародними інститутами, як МВФ, ВБ, ВТО, ідеологія та практика глобалізму дедалі більше відроджує **меркантилізм** (інакше його називають протекціонізмом), який набуває форми *вибіркового меркантилізму*. Він проявляється в тому, щоб всіма способами допомагати своїм (національним чи транснаціональним) корпораціям у їх конкурентній боротьбі. Політика меркантилізму здійснюється двояко: з одного боку, держава стежить за дотриманням умов справедливої конкурентної боротьби і для цього бере участь в роботі міжнародних організацій, укладає угоди з іншими державами, а з іншого боку – створює для своїх корпорацій особливі, більш сприятливі умови, яких немає у конкурентів.

Характеризуючи сучасну концепцію глобалізму, М.Ожеван зазначає, що вона є, вочевидь, погано замаскованою доктриною потужних регіонально-наддержавних угруповань, що непогано самовлаштувалися і не поспішають приймати до свого «дому» менш благополучних сусідів. А якщо й приймають, то на засадах «розумного егоїзму» або ж тимчасового гостювання. Глобалізм, на його думку, описує привабливий універсалістський образ майбутнього, в якому не знайшлося місця країнам з-поза меж «золотого мільярда».

Ще одним принципом неоліберальної концепції глобалізації є традиційне для лібералізму трактування **ролі держави в регламентуванні підприємництва і ринкових відносин**. Згідно з традиціями лібералізму, влада на повинна втручатися в ділове життя суспільства. У контексті глобалізації цей принцип перетворюється на обґрунтування економічного і політичного всевладдя транснаціональних корпорацій та обмеження прерогатив інституту національної держави, хоча визнається і необхідність певного державного регулювання національної економіки, і соціальна роль держави.

Антиглобалізм

Антиглобалізм (від анти... і глобалізм) — сукупність протестних суспільно-політичних рухів, спрямованих проти сучасних форм глобалізації. Термін також використовують на позначення соціально-філософського, ідеологічного обґрунтування цілей і програм таких рухів. *Антиглобалізм* – теорія та ідеологія, що заперечують об'єктивну природу глобалізації і тому обґрунтовують необхідність призупинення процесів глобалізації там, де вона вже здійснюється, й уникнення її там, де вона ще не розпочалася. Соціально-політичну базу антиглобалізму (контрглобалізму) становлять нижні та маргінальні верстви національних суспільств і ліві та лівоекстремістські організації і рухи, що мають антикапіталістичну спрямованість.

Появу антиглобалізму пов'язують з негативними наслідками глобалізації. Учасники та прихильники протестних рухів об'єднані ідеєю протистояння міжнародним фінансово-економічним інститутам (Міжнародний валютний фонд, Банк світовий, Світова організація торгівлі), транснаціональним корпораціям («Мак-Дональдс» («McDonald's»), «Найкі» («Nike»), «Геп» («Gap») тощо), торговельно-урядовим організаціям, які шкодять демократії, правам людини, навколишньому середовищу, суспільствам країн, що розвиваються.

Ідейним родоначальником антиглобалізму вважають економіста, лауреата Нобелівської премії Дж. Тобіна. Антиглобалізм уперше заявив про себе 01.01.1994 (у мексиканському штаті Чіапас започатковано виступи проти міжнародної інтеграції, нав'язаної згори). Першою великою міжнародною акцією протесту антиглобалістів був виступ молоді в листопаді 1999 в м. Сіетлі (США), обраному для проведення конференції міністрів країн-учасниць СОТ. Початок діяльності антиглобалістів у Європі призвів до трансформації руху, саме тут антиглобалістські акції протесту набувають інтернаціонального характеру. Кінець 20 – поч. 21 ст. знаменувалися сплеском активності антиглобалістських громадських сил. Вони виступають не так проти процесу глобалізації, як проти несправедливого устрою світу, коли прірва між якістю життя в найрозвиненіших і найбідніших країнах світу збільшується. Типовими є акції протесту проти самітів голів держав «великої вісімки».

Поняття антиглобалізм має три умовні зони:

- центральну зону (ядро руху) формують організації, які беруть участь у дзеркальних акціях, пов'язаних із проведенням великих міжнародних самітів і конференцій, містять у програмних документах і публічних заявах вимоги, спрямовані на боротьбу з неолібералізмом: «Асоціація за податок Тобіна на користь громадян» (1998, Франція), «Глобальний рух народів» (1994, Мексика), «Селянський шлях» (1993, Франція), «Незалежний медіацентр» (1999, США), «Мережа прямої дії» (1999, США), «Повернемо собі вулиці» (1995, Велика Британія), «Масове суспільство» (1995, США) та ін.;
- зона, найближча до ядра, складається з організацій, які можуть не брати участі в протестних акціях (чи брати на нерегулярній основі), але їх визнають ядром руху антиглобалізму (профспілки, релігійні, екологічні організації, організації в країнах третього світу);
- зовнішню зону формують організації (терористичні, релігійно-фундаменталістського, патріотичного й націоналістичного характеру, які представляють т. з. консервативістський антиглобалізм), що заявляють про свою боротьбу з неолібералізмом чи його проявами, однак участі в акціях протесту не беруть; їх не визнають ядром антиглобалістського руху.

Антиглобалістські організації характеризують як радикальні політичні угруповання.

Програма й діяльність антиглобалістів представлені такими основними положеннями: для відновлення балансу світової системи західним країнам необхідно списати борги країн, що розвиваються, й колишніх соціалістичних; виробити нові правила міжнародного кредиту, що забороняють висувати умови, які обмежують суверенітет; замінити МВФ і Світовий банк системою регіональних банків, побудованих на демократичній основі, підзвітних усім країнам-учасникам рівною мірою; західному світу відмовитися від знищення цивілізацій, які є альтернативними західній, і зупинити процес знищення національних держав.

Виділяють шість форм антиглобалізму: економічний, фінансовий, політичний, інформаційний, гуманітарний, екологічний. Соціальною базою антиглобалізму є різні політичні групи і напрями: націоналісти, фашисти, антифашисти, пацифісти, захисники тварин, анархісти, зелені, ізоляціоністи, представники сексуальних меншин, профспілкові організації, прихильники гноблених релігій, представники молодіжних, екологічних, студентських та антивоєнних рухів, борці за права людини, захисники прав споживачів, противники абортів, безробітні, студенти-гіпі.

Альтерглобалізм

Ідеологію, яка є альтернативою глобалізму, але не глобалізації, називають *альтерглобалізмом (контрглобалізмом)*. Учасники руху борються не проти глобалізації, а проти її негативних наслідків, проти неоліберальної моделі глобалізації, здійснюваної тільки в інтересах транснаціональних компаній і міжнародного фінансового капіталу, проти глобалізації, що ігнорує інтереси більшості громадян. Крім того, альтерглобалісти не схильні заперечувати глобалізацію взагалі та, зокрема, процес формування єдиного світового економіко-фінансового, соціополітичного, культурного та інформаційного простору.

Альтерглобалізм (контрглобалізм) – це теорія та ідеологія демократичної глобалізації, ідейно-політичне обґрунтування нового світового порядку з позицій широких кіл демократичної громадськості. Відмінність між антиглобалізмом і альтерглобалізмом, на наш погляд, полягає не лише в різному баченні сутності глобалізаційних процесів та їхніх наслідків, а й в тому, що перші, заперечуючи об'єктивний та закономірний характер глобалізаційних процесів, виступають проти будь-якої глобалізації, а другі, погоджуючись з неминучістю глобалізації, шукають шляхи актуалізації її позитивних наслідків та нейтралізації негативних.

Соціально-політична база альтерглобалізму:

Інтеркласовість соціальної бази альтерглобалістського руху та соціальний плюралізм ідеології альтерглобалізму обумовлені участю в альтерглобалістському русі представників різних класів і верств більшості національних суспільств світу, зокрема робітників і селян, середнього класу (інтелігенція, дрібна буржуазія), середньої буржуазії. Вони об'єктивно зацікавлені в „глобалізації знизу” та протидії монополізму ТНК і провідних міжнародних організацій (ВТО, ВБ, МВФ) у вирішенні долі глобального суспільства та національних держав.

Полідемографічність соціальної бази альтерглобалістського руху та ідеології альтерглобалізму обумовлена участю в цьому русі різноманітних демографічних груп, зокрема жінок і чоловіків, представників різних вікових груп.

Екстериторіальність соціальної бази альтерглобалістського руху та ідеології альтерглобалізму обумовлена участю в русі представників різних країн світу, незалежно від їхнього географічного положення, рівня розвитку та включеності в глобалізаційні процеси.

Соціальний плюралізм альтерглобалізму, обумовлений розмаїттям інтересів усіх перерахованих соціальних суб'єктів і відображений в його теорії та ідеології, сьогодні достатньо інституалізований.

Саме тому альтерглобалістський рух включає в себе не лише соціально диференційовані групи, а й організаційно оформлені інтереси, *організаційний плюралізм*. Організаційний плюралізм розглядають як принцип влаштування суспільства, котрий ґрунтується на можливості різноманітних соціальних груп суспільства захищати власні інтереси за допомогою організованої сили, що призводить до їх перетворення в суб'єкти політичного процесу. Організаційний плюралізм обумовлює таку суттєву характеристику альтерглобалістського руху, як певна розмитість кордонів, девертикалізація і децентралізація руху, відсутність керівних структур, ієрархії, обов'язковості, уніфікації.

Соціально-політична база альтерглобалістського руху та ідеології альтерглобалізму містить три типи громадських утворень:

- політичні партії та рухи (представники правого, центристського та лівого спектру),
- професійні організації трудівників і підприємницькі організації, неурядові громадські організації і рухи (жіночі та молодіжні, антивоєнні, екологічні),
- альтерглобалістські організації та рухи (спеціально створені для протидії глобалізові та ліберальній і неоліберальній моделі глобалізації).

Головна причина складності соціально-політичної бази альтерглобалізму в тому, що він поки слабо диференційований і відображає інтереси різноманітних соціальних верств. Позитивними наслідками складності соціально-політичної бази альтерглобалізму є два основні фактори: масовість протестних рухів та формування глобального громадянського суспільства.

Зміст ідеології альтерглобалізму:

1. Одна з важливих проблем сучасного альтерглобалізму, на яку слушно вказують деякі дослідники, *відсутність оформлених соціальних та історичних проєктів*, які можуть бути порівняні за масштабами з глобалізмом. Йдеться, перш за все, про історичне бачення майбутнього цивілізації, яке має охоплювати і державні відносини, і соціально-економічний світоустрій. Часто діяльність альтерглобалістів визначається не власною стратегією, а стратегією глобалізму, робочим порядком зустрічей основних агентів глобалізації.

2. Друга проблема, що вимальовується сьогодні, – це неоднорідність бачення перспектив глобалізації всередині самого альтерглобалізму. Існує два принципово різних підходи до стратегічних цілей. На думку тих, хто декларує соціал-демократичні доктрини, сучасний капіталізм можна реформувати зсередини, якщо, наприклад, запровадити податок Тобіна та змінити принципи організації міжнародних фінансових організацій – МВФ, ВТО, і т.д. На переконання інших, видозміна капіталізму зсередини нічого не дасть і, отже, крім критики негативних сторін глобалізації, необхідно пропонувати щось нове, альтернативне тому, що існує сьогодні у вигляді моделі неоліберальної глобалізації.

3. Ще одна проблема, котра ускладнює розвиток сучасного антиглобалізму, пов'язана з тим, що він тривалий час мав *негативний імідж*.

Альтерглобалістське трактування місця держави у глобальному суспільстві враховує: трансформації національних держав як політичного інституту: зростання ролі та значення регіональної і місцевої влади; включення до системи управління на глобальному, національному, регіональному та місцевому рівні структур громадянського суспільства; поєднання державної діяльності з самоврядуванням; дедалі більша відкритість та прозорість діяльності державних структур різного рівня.

Об'єднує глобалістів і антиглобалістів визнання необхідності консолідації світової спільноти перед обличчям спільних загроз, протистояти яким досить ефективно можна лише об'єднаними зусиллями.

Визначення спільної світоглядної концепції альтерглобалістського руху супроводжується складностями, пов'язаними з широтою та строкатістю самого руху, великою кількістю різних організацій з різних країн та регіонів світу, що мають власні програми. На цей час інтегруючим потенціалом наділена антикапіталістична, антинеоліберальна ідея, яка може підірвати логіку капіталу. А тому спроби розробки моделі альтернативного соціального порядку здійснюються, в основному, в межах докультивування і оновлення соціал-демократичних ідей та неомарксистських поглядів, спрямованих на подолання світового панування ТНК і глобальної еліти.

Так, в економічній сфері цей рух виступає проти неоліберальних правил глобальної торгівлі, через які вся влада, капітал і багатство опинились у руках ТНК, проти використання ринку та грошей як єдиного мірила ефективності, проти зростання бідності й маргіналізації цілих народів і регіонів, проти приватизації олігархами природних ресурсів, проти соціальної несправедливості й маніпулювання трудящими. Учасники руху вимагають реконструкції світових економічних інститутів (МВФ, Світовий банк, СОТ), які асоціюються з економічною асиметрією і соціальною несправедливістю — їх демократизації та «прозорості», а радикальніші — їх ліквідації. Зменшення розриву між багатими і бідними пропонується здійснити за допомогою низки заходів, таких, як податок Тобіна на фінансові спекуляції та використання його для підтримки країн Півдня, списання боргів країнам третього світу, припинення використання ембарго й інших санкцій проти країн - «політичних опонентів».

Політична сфера за умов сучасної глобалізації є продовженням економічних відносин, запроваджених глобальною елітою, а тому страждає на недугу недемократичності. Відповідно, рух за альтернативну глобалізацію виступає проти антидемократичної політики глобальної еліти та за верховенство прав людини. Під критику підпадає неоліберальна ідеологія, ліберальна складова якої зростає на шкоду демократичній. Разом з тим, рух засуджує зовнішнє втручання у внутрішні справи держав, використання політики «подвійних стандартів». Рух продовжує боротьбу за рівність можливостей усіх верств населення й громадянські права. Злочином проти людства вважаються неокolonіалізм та рабство, які досі мають місце у відносинах між країнами першого світу і країнами, що розвиваються. Рух відкидає війну як засіб вирішення конфліктів та не сприймає сучасні форми і методи боротьби з тероризмом, а також виступає проти переозброєння та торгівлі зброєю, вимагає припинити репресії щодо учасників руху і криміналізацію соціальних протестів.

Соціально-екологічні вимоги руху мають на меті негативних наслідків для навколишнього середовища, здоров'я людей та умов життя народів, спричинених неоліберальною глобалізацією. Їх вимоги спрямовані на визнання життя і здоров'я основними правами, задоволенню яких мають підпорядковуватись економічні рішення. Деградацію природного середовища та погіршення якості життя можна припинити, на думку учасників руху, тільки зміною економічного порядку. Рух вимагає також припинення приватизації й комерціалізації наукових розробок у сфері трансгенних продуктів і продуктів клонування. Досягнення ж позитивних результатів у цьому напрямі обумовлюється й формуванням сучасним людством світогляду, виходячи з позицій відповідальності за все живе на планеті, правил безпеки та збереження стійкої рівноваги.

Незаперечним є факт, що неоліберальна ідеологія руйнує самотність традиційних суспільств, насаджує стандарти масової культури, витісняє соціальні і морально – етичні аспекти суспільного буття на периферію відтворення соціального організму, адже у ринковому суспільстві соціальна сфера є «слабкою ланкою». Тому рівень соціальної політики в умовах варіанта неоліберальної глобалізації, навіть у демократичних розвинених країнах, такий, що ледве дозволяє «утримуватись на плаву» незахищеним верствам населення. Такий стан є неприйнятним для прибічників альтерглобалістського руху, тому в соціокультурній сфері вони виступають проти поширення універсалізму й уніфікації, витіснення локальних культур і засилля вестернізації – американізації, а також проти патріархальних привілеїв, які ведуть до «фемінізації» бідності. У соціальній політиці рух виступає за збереження соціальних програм та проти різних видів дискримінації у трудових відносинах. Адже ТНК, діючи у міжнародному масштабі, розміщують виробництво у країнах з низькими екологічними стандартами, рівнем оплати праці, використовуючи некваліфіковану робочу силу і вимагаючи від урядів цих країн значних пільг для себе або згортання соціальних програм та переходу до «мінімальної держави».

Зазначені ідеї, які обстоюють учасники руху, вкупі можна вважати базовими для проекту альтернативного розвитку суспільства.

ТЕМА 9. ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Концепція глобального управління
2. Тренди глобального управління
3. Демократизація в контексті глобалізації

Концепція глобального управління

Необхідність здійснення глобального управління пов'язана з такими чинниками, як:

- складність глобалізаційного процесу, який включає багато підпроцесів, що відбуваються як у різних сферах суспільного життя, так і в свідомості людей;
- масштабність глобалізації, її „тяглість” у просторі і часі, коли весь світ сегментований на складові різного ступеня глобалізованості, а ці складові тісно взаємопов'язані і взаємодіють між собою;
- багатооб'єктність і багатосуб'єктність глобалізації: вона не просто поділила світ на тих, хто «глобалізує», і на тих, кого «глобалізують», а насправді кожен суб'єкт, маючи власні цілі, тією чи іншою мірою виконує обидві ролі;
- наявність у процесі глобалізації таких чинників, як світ природи з його ресурсами, який на сьогодні вже певним чином замкнувся (географічно, ресурсно, інформаційно) або замикається (інтелектуально, етично тощо) і набув властивості обмеженості та дефіцитності, внаслідок чого став предметом домагань суб'єктів глобалізації в процесі досягнення ними власних цілей;
- множинність і амбівалентність наслідків глобалізації, які закладені в самій її природі.

Наслідком дії перелічених чинників є цілковита невизначеність (незаданість) результатів глобального розвитку, що породжує проблеми варіантності (альтернативності) і ризикованості людських дій, і, відповідно, проблеми вибору в процесі глобалізації. Іншими словами, фактично це перетворює людство на суб'єкт глобального управління. У зв'язку з цим стає важливим усвідомлення можливості здійснення людиною управління суспільним розвитком і, зокрема, розвитком глобального управління.

Усвідомлення можливості управління суспільним розвитком прийшло понад два століття тому, коли соціальні мислителі почали розуміти, що за змінами суспільних інститутів і способу життя людей вимальовується низка логічно пов'язаних станів. Відтоді, замінюючи одна одну, виникло чимало утопічних ідей управління соціальною динамікою. Стосовно управління глобалізацією, то, як вважають М. Ільїн та В. Іноземцев, за всіма процесами, що радикально змінили обличчя цивілізації в другій половині ХХ століття, стоїть фундаментальна тенденція отримання людиною все більшої свободи – економічної, соціальної, політичної, духовної. Відтак метою глобалізації стає «розширення можливостей людини впливати не на окремі сторони соціального прогресу, а на прогрес цивілізації в цілому», що, у свою чергу, означає, що імператив глобалізації полягає в забезпеченні керованості суспільного розвитку.

Особливості глобального управління

Згідно з теорією систем, управління – це цілеспрямований вплив на систему, який забезпечує підвищення її організованості для досягнення того чи іншого корисного ефекту. У такому трактуванні існують принаймні чотири елементи управління: суб'єкти і об'єкти, мета (або цілі) і раціональний набір механізмів та способів досягнення цілей.

Під глобальним управлінням будемо розуміти процес забезпечення глобальними акторами нівелювання негативних і посилення позитивних для людської спільноти ефектів глобалізації шляхом використання засобів і механізмів, які діють на різних рівнях – локальному, національному, регіональному і глобальному.

Оскільки глобальна система є сукупністю структур і процесів життєдіяльності людства в тісній взаємодії з природою, то, з позиції цілей, у глобальному управлінні можна виокремити два виміри: управління глобальними процесами в межах самої людської цивілізації і вимір, який формується на межі «людство – природа».

Перший вимір глобального управління, пов'язаний з глобальною структурізацією людської спільноти, має насамперед політичний характер. Однак, на відміну від другого, тут глобальне управління керується зазвичай «внутрішніми» цілями людства, людських спільнот, окремих людей. Для позначення цієї складової глобального управління також використовують термін «мондіалізація» як універсальний процес упорядкування соціального буття людства як цілісності, еволюції форм організації міжнародного життя від міжнародного до світового порядку та інституалізації світового порядку в політичній системі мондіалізму. Детермінантою процесу мондіалізації є об'єктивна потреба стабілізації економічної системи глобалізму, у якій на сучасному етапі знаходить своє інституційне оформлення глобалізація як геоекономічний процес.

Світовий порядок як спосіб цілераціональної організації міжнародного життя – це формування глобального інституційного середовища через узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Він передбачає наявність правової та етичної системи норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів і процедур політичного узгодження, а також об'єкта впорядковуючих впливів в особі глобального суспільства.

Інфраструктура і технології глобального управління спрямовані на забезпечення потреб глобальної економіки і відбивають ціннісні настанови глобальної культури. Мондіалізація реалізується у формі цілеспрямованої стратегії зміни основ життя людської цивілізації в напрямі її перетворення на об'єкт глобального управління і базується на активному застосуванні політичними суб'єктами технологій свідомого ослаблення традиційних територіальних, соціокультурних, державно-політичних та економічних бар'єрів.

Тобто, з цих позицій, глобальне управління є, насамперед, управлінням політичним, яке здійснює організуючий вплив на світову спільноту і в якому політика виходить за національні межі і набуває глобального (транснаціонального) рівня.

Другий вимір пов'язаний з вирішенням глобальних проблем людства. На «короткозорі» ставлення до біосфери свого часу нарікав основоположник вчення про ноосферу В. Вернадський. На жаль, чимало дослідників або не враховують цього виміру глобального управління, або вважають його лише складовою першого, або розглядають обидва виміри як автономні. Однак саме глобальні проблеми свого часу послужили своєрідними симптоматичними показниками глобалізації, завдяки яким глобалістична проблематика постала на порядку денному людства, і, зрештою, саме звідси виростало сучасне розуміння необхідності глобального управління. Тут завдання постає винятково жорстко: забезпечити виживання людства. Цілі ж управління можна назвати «зовнішніми», оскільки вони диктуються самими глобальними проблемами. Досягнення цих цілей має характер обов'язковості і/або вимушеності. Розв'язання цих глобальних питань (або ж досягнення цілей) лежить одночасно у двох багатовимірних просторах: соціально-політичному та економічно-природно-технічно-технологічному. З першим пов'язані рішення, спрямовані на здійснення на різних рівнях (локальному, регіональному, глобальному) змін у соціально-політичних відносинах, необхідних для вирішення проблем, чи створення відповідних умов для їх вирішення. Ці політичні рішення поєднуються з конкретними економічними, техніко-технологічними чи іншими рішеннями, що відповідають сутності проблеми.

Прикладами глобальних проблем, які мають неполітичний характер, але які неможливо вирішити з використанням лише традиційних інституційних заходів, є транскордонні забруднення, глобальне поширення збудників захворювань, зокрема – ВІЛ/СНІДу, діяльність злочинних конгломератів тощо.

Оскільки глобальні проблеми необхідно вирішувати глобально, залучаючи до цієї справи різнорівневих акторів, то саме соціально-політичні рішення набувають особливої ваги. Тобто, з цих позицій, глобальне управління є, насамперед, управлінням політичним, яке здійснює організуючий вплив на світову спільноту і в якому політика виходить за національні межі і набуває глобального (транснаціонального) рівня.

Отже в умовах глобалізації управління розглядається, передусім, як політичний імператив. У цілому політичний характер глобального управління пов'язаний з: виробленням і прийняттям найзагальніших стратегічних рішень; масштабами соціального впливу управлінської діяльності та її інтегруючим спрямуванням; потребою реагувати на ситуації, що швидко змінюються, застосовуючи специфічні політичні засоби і технології.

Глобальне управління стосується не лише політичної складової глобалізації, а й усіх її неполітичних аспектів, де існують загальні критерії управління: раціоналізація, рефлексивність тощо. Керованість властива їм настільки, наскільки для досягнення політичних цілей враховується їхня специфіка. Для кожної проекції реальності – економіки, соціетальності і культури – можуть бути виокремлені свої імперативи і підстави розвитку. Так, для соціетальності – це отримання нових форм спільності, включаючи складні мережні утворення, і головне – поява нового типу суб'єктності: для культури – становлення мультикультуралізму і формування спільної інтегральної рамки «світової культури» як найважливішого засобу культурного розвитку, для економіки – використання нових ресурсів розвитку знань або, якщо ширше, неординарних здібностей та умінь.

Суб'єкти і об'єкти глобального управління

Будь-яке управління передбачає наявність суб'єкта і об'єкта управління. Суб'єктів глобального управління можна поділити на дві групи: 1) національні держави, які «дісталися у спадок» від попередніх часів, 2) нові претенденти на владу. До останніх зараховують світовий ринок, соціально-політичні мережні структури, наддержавні і місцеві органи управління.

Детальніше визначає суб'єкти глобального управління Дж. Розенау. До них він відносить не лише офіційні інститути й організації, які створюють і підтримують (або не створюють і не підтримують) правила і норми, що управляють світовим порядком (державні інститути, міжурядова співпраця тощо), але й усі організації і групи впливу (від багатонаціональних корпорацій, транснаціональних соціальних рухів до безлічі неурядових організацій), які добиваються цілей, досягнення яких залежить від транснаціональних владних інститутів.

За основу класифікації суб'єктів глобального управління президент Міжнародної соціологічної асоціації А. Мартінееллі бере принципи діяльності. Враховуючи, що істотними принципами соціальної інтеграції і соціальної регуляції (способи координації дій, розподілу ресурсів, структуризації конфліктів) є влада чи ієрархічний контроль, обмін чи координація у формі трансакцій, солідарність чи нормативна інтеграція, він так характеризує основних акторів глобального управління: 1) міжнародні ринки і транснаціональні корпорації як інститути, що діють, хоча й не завжди, за принципом обміну; 2) національні держави, міжнародні організації та наднаціональні одиниці як інститути, які діють переважно за принципом легітимної влади; 3) колективні рухи й епістемні спільноти як інститути, що діють переважно за принципом солідарності.

Зрозуміло, що кожен актор має власні цілі і репрезентує певний пласт світової спільноти. Однак разом вони складають спільну та єдину інституційну і функціональну основу глобального управління.

У процесі глобального управління значну і з часом все важливішу роль відіграє ще один специфічний актор – природа. Це «мовчазний», але безкомпромісний і безжалісний актор, який проявляє себе у формі реакції на діяльність людей через глобальні виклики, на які не відповісти не можна. Глобальні виклики змушують інтегруватися всіх інших глобальних акторів і реагувати у властивій для кожного актора манері дій.

Що стосується визначення об'єкта глобального управління, то тут теж є певні розбіжності. Зокрема, об'єктом управлінської діяльності вважають глобальне суспільство, у якому глобальне управління має «своїм предметом як економічні, соціальні, культурні, так і власне політичні відносини і процеси», а за метою є «здійснення впливу на спрямованість розвитку глобального суспільства, окремих його сегментів та глобальних відносин у системі „суспільство – природа».

Більш коректною, на нашу думку, є позиція радника Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень О. Вебера, який чітко протиставляє глобальне управління державному, оскільки це «управління процесами (у суспільстві, у біосфері), а не територіями».

Варто також розрізнити два поняття: об'єкт глобалізації і об'єкт глобального управління. Об'єктом глобалізації є глобальне суспільство, яке формується, а об'єктом глобального управління – процеси глобалізації, що охоплюють усі сфери діяльності цього суспільства (політичні, суспільні, економічні, культурні, екологічні тощо).

Наведемо основні властивості глобального управління, які визначили німецькі вчені і які напрощуд добре резюмують наші дослідження і майже збігаються з нашими висновками.

1. Поліцентричність, пов'язана з тим, що не існує верховної інстанції, і з так званою системою «розподілених суверенітетів», яка передбачає колективні пошуки рішень і взаєморозуміння урядів країн, включених до глобальної спільноти.

2. Плюралістичність, багатосторонність, яка означає наявність у ньому різних учасників – урядів, міжнародних і неурядових організацій, підприємницьких структур. Науковці зазначають, що глобальне управління здійснюється не лише урядами: для утвердження глобалізації необхідно мобілізувати потенціал приватних акторів, економіки, профспілок, неурядових організацій. «Global governance» не може бути ні ефективним, ні легітимним без знання підприємницьких структур і недержавних організацій про майбутні проблеми, комплексні взаємозв'язки в процесі дії, технологічну динаміку розвитку і різні можливості рішення, а також без функцій визначення порядку денного, контролю, здійснення моніторингу і роботи з громадськістю, властивих неурядовим організаціям.

3. Розмаїття форм міжнародного співробітництва між громадським і приватним сектором і колективний пошук розв'язання проблем. Це проявляється в тому, що кожен з міжнародних акторів використовує властиві йому форми і засоби вирішення міжнародних і глобальних проблем.

4. Специфіка предмета і методів глобального управління зумовлюється тим, що воно перебуває на перетині національних інтересів і владних відносин, а тому спільне розв'язання проблем шляхом співробітництва, спільні зусилля і співучасть є необхідними механізмами регулювання глобальних взаємозалежностей і проблем.

5. Багаторівневність глобального управління, яке свідчить, що проблеми виходять за межі держав, і глобальні проблеми вирішуються не лише на глобальному рівні і не лише міжнародними організаціями чи міжнародними режимами. Вирішальним є те, що багато проблем потребує політичних відповідей на всіх рівнях – від локального до глобального.

6. Інституційна інноваційність, зумовлена глибинними трансформаціями, що виникають в результаті реалізації глобального управління, і яка проявляється в перетворенні інституцій і структур, які існують на локальному, національному і регіональному рівнях, на життєздатну і продуктивну глобальну політичну систему.

Тренди глобального управління

У 1990-х рр. ХХ – на початку ХХІ століття відбувається низка структурних змін в міжнародних відносинах, які кардинальним чином вплинули на глобальні тренди міжнародних відносин. Загалом можна погодитись з поглядом, що на сучасному етапі відбувається трьохскладова трансформація сучасної політичної організації світу. Це трансформація Вестфальської світополітичної моделі, яку зумовлює глобалізація як мегатренд глобального розвитку, трансформація сучасної міжнародної системи, значним чином зумовлена інтеграцією як мегатрендом, і трансформація політичних систем окремих країн світу, зумовлена демократизацією.

Трансформація Вестфальської світополітичної моделі і розпад Ялтинсько-Потсдамської системи примусили політиків та вчених будувати прогнози відносно майбутнього політичного світоустрою, які є необхідними з позицій якісного управління глобальними трендами міжнародних відносин. Значний внесок у розвиток цього напрямку внесла діяльність Римського клубу.

Ще у 1999 р. Національна розвідувальна рада США у співробітництві з Державним департаментом і Проектом прогнозу глобального майбутнього ЦРУ розпочала роботу над

проектом «Глобальні тенденції 2015», організувавши два відкритих симпозиуми під загальною назвою «Варіанти глобального майбутнього: 2000– 2015 рр.». У цьому прогнозі передбачалося, що держави залишаться основними гравцями на міжнародній арені, хоча роль недержавних акторів буде мати тенденцію до зростання. Буде зростати і кількість важливих гравців, що ставитиме під загрозу лідерство США. Це такі країни, як Китай, Росія, Індія, Мексика і Бразилія; регіональні організації, як ЄС; велика кількість ТНК і некомерційних організацій, що набирають вагу на міжнародній арені.

Автори доповіді запропонували чотири вірогідні сценарії розвитку людства до 2015 р.: «всеохопна глобалізація» за підвищення ефективності глобального та регіонального колективного управління; «згубна глобалізація» та посилення нерівномірності розвитку окремих країн та регіонів; «регіональна конкуренція» та посилення опору глобальній перевазі США у разі передачі повноважень глобальних організацій регіональним інститутам; «постполярний світ» із посилення політичної напруги у відносинах США з ЄС та суперництві між азійськими державами.

У 2002 р. американські експерти опублікували збірку статей, в якій вибудовувались чотири можливих моделі міжнародної системи у XXI ст.: імперія, баланс сил, глобальна демократія та колективна безпека.

«Проект–2020» «Конттури світового майбутнього» щодо перспектив та глобальних тенденцій розвитку світу на першу чверть XXI ст. розпочався у 2003 р. Заключна доповідь під назвою «Конттури світового майбутнього: Доповідь за Проектом–2020 Національної розвідувальної ради» була опублікована в серпні 2004 р. Цей довготерміновий прогноз окреслив ключові тенденції та сценарії розвитку людства до 2020 року. Він презентував імовірне унормування світового поступу за чотирма провідними сценаріями. Перший, з умовною назвою «Давоський світ», означав успішний поступ глобалізації, включення Китаю та Індії до кола провідних гравців, що надасть процесу глобалізації «незахідне обличчя». Другий сценарій під назвою “Рах Americana” пропонував бачення майбутнього з ключовою домінантою сучасності – США, які визначатимуть вибір моделей глобального розвитку. Третій сценарій – «Новий Халіфат» передбачав зростання викликів західній системі цінностей завдяки задіянню все більшої кількості населення та збільшення простору поширення нехристиянської релігійної ідентичності, створення транснаціонального теократичного утворення, заснованого на релігійній свідомості, що мало загальмувати глобалізаційні процеси. За сценарієм «Кола жаху», значна частина світу стає простором насильства та нестабільності, географічно зафіксованими від Близького Сходу до Південно-Східної Азії, жодна організація, крім НАТО, де домінують США, не здатна буде взяти на себе відповідальність за підтримання балансу у світі. Піднесення КНР, Індії та деяких інших країн (Бразилія, Іран) як можливих глобальних гравців буде мати негативні наслідки, порівняні з піднесенням Німеччини наприкінці XIX століття.

На думку авторів звіту «Майбутнє у 2030 році», підготовленого громадською організацією «Вільна Всесвітня Академія» у 2005 р., світ у 2030 р. буде поділено на три регіони: глобалізований регіон (51,5% населення) зі зростаючим середнім класом – Північна Америка, Океанія, Північно-Східна Азія, Індія, Східна Європа, Південно-Східна Азія, Центральна Америка; відсталий регіон (34,5% населення) під владою ісламізму – Близький Схід, Африка, Південна Азія та регіон, що занепадає, – (14% населення світу).

У листопаді 2008 р. Національна розвідувальна рада США оприлюднила доповідь на тему «Глобальні тенденції 2025: світ, що змінився» як чергову спробу виявити основні фактори та тенденції, які визначатимуть розвиток міжнародних відносин. У доповіді на цей

раз констатовалось, що з підйомом Китаю, Індії та інших держав виникає глобальна багатополярна система, зростає роль недержавних акторів. США залишаться єдиним світовим лідером, проте їх могутність і домінування поступово ослабне.

Автори доповіді запропонували чотири вірогідні сценарії світового розвитку до 2025 р. Перший – «Світ без Заходу», за яким на світову арену виходять нові потужні держави, що кидає виклик стабільності існуючої системи міжнародних відносин і може призвести до глобальних конфліктів. Другий сценарій – «Жовтневий сюрприз» – неочікуваний природний катаклізм, прискорення процесів зміни клімату. Відповідно до третього сценарію – «Скандал у БРІКС», виникає конфлікт між новими потужними державами, зокрема між Індією та Китаєм, внаслідок боротьби за ресурси. Четвертий сценарій – «Політика не завжди локальна (формування глобального світу)» – передбачав втрату державами своєї провідної ролі у формуванні світової політики, що має прискорити розвиток субрегіональних та транснаціональних утворень, а глобальні кліматичні ризики призведуть до того, що контроль за вирішенням цих питань переміщується з державного рівня на наддержавний.

З останніх прогнозів на особливу увагу заслуговує доповідь «Розриви та відволікаючи фактори – переосмислення безпеки на 2040 рік», яку було підготовлено за результатами семінару, організованого РЕНД Корпорейшн у 2018 році. Дев'ятнадцять учасників семінару – представників широкого спектру галузей знань та професій, проаналізували безперервність та розриви від попередньої епохи та ймовірно очікувані або наслідкові зміни в найближчі 25 років. Неперервними вони визнавали ті тенденції та події, які були передбачувані, навіть якщо вони відбувалися прискореними темпами.

Головною метою цього звіту визначалось передбачення вирішальних проблем у сфері безпеки в світі до 2040 року, враховуючи наслідки політичних, технологічних, соціальних та демографічних тенденцій, які формуватимуть проблеми в галузі безпеки в найближчі десятиліття. З метою отримання достовірного уявлення про те, як світ може наслідувати або нехтувати прогнозами між теперішнім та 2040 роком, дослідники RAND проаналізували три попередні 25-річні періоди історії США. Учасники проаналізували та визначили пріоритетні напрями динаміки безперервності та розривів трьох попередніх періодів історії (1910–1935 рр., 1950–1975 рр., та 1990–2015 рр.) та обговорили широкий спектр можливих сценаріїв на 2015–2040 роки.

Для кожного періоду дослідники відслідковували події, які являли собою продовження попередніх тенденцій; вони суттєво не дивували, навіть якщо вони відбувалися прискореними темпами. Події, які розглядалися як передбачувані (відомі в літературі як «білі лебеді») підпадали під категорію неперервності (нерозривності). Дослідники також визначили «чорних лебедів» – події, які вважалися неможливими та непередбачуваними. Для періоду 1910–1935 рр. (визначеного як період «ядра, з якого може вирости сила») це непередбачувані обставини, пов'язані з Першою світовою війною, російською революцією та Великою депресією. Другий період – 1950–1975 рр. отримав назву періоду, коли «жоден куточок землі не може бути ізольованим». До непередбачуваних подій відносили випробування СРСР атомної бомби в 1947 р., запуск супутника у 1957 році, швидку деколонізацію, війни в Кореї та В'єтнамі та нафтове ембарго 1973 року. В період з 1990 по 2015 рр. – період, коли «для здивування не вистачає часу» розпадається Радянський Союз, Росія та Китай лібералізують свою економіку. Інші події включають терористичні напади 11 вересня, фінансові кризи 2008 р., анексію Криму Росією, Маастрихтський договір 1992 р. про створення Європейського Союзу та зниження світової бідності. «Здивування» стає ключовим словом для періоду, який приніс крах Радянського Союзу, розширення Організації

Північноатлантичного договору (НАТО), теракти 11 вересня 2001 р., посилення участі США в Афганістані та Близькому Сході, винахід Інтернету, підйом Китаю та обрання першого афро-американського президента США. В 2015–2040 рр. (період «винаходження майбутнього») до прогнозованих змін віднесено кліматичні, які йдуть на користь деяким країнам, але шкодять іншим, змінюючи баланс сил. Відрізняє цей період від попередніх стрімка поява більш потужних інструментів спостереження, аналізу та навчання.

На основі обговорень на семінарі та подальшого аналізу у звіті визначено п'ять можливих сфер для подальших досліджень RAND: (1) прогнозування очікуваних та непередбачуваних подій у сфері зайнятості, (2) управління внутрішньою та міжнародною міграцією там, де це є необхідним, (3) наслідки старіння населення Росії та Китаю, (4) впевненість у невизначеності та (5) наступні докорінні зміни у військовій справі. До здобутків вказаної доповіді слід віднести запропоновану схему для подальшого аналізу виникаючих проблем світового порядку. Один з учасників конференції процитував старий афоризм «Найкращий спосіб передбачити майбутнє – це вигадати його», щоб нагадати іншим учасникам, що деякі прогнозовані або непрогнозовані події є антропогенними. Доки ми не побачимо розвиток штучного інтелекту, який буде перевищувати людські можливості (Вернор Вінге назвав цей момент «сингулярність» – точка, після якої світ виходить за межі нашої здатності зрозуміти це), далекосяжні сценарії підлягатимуть людським зусиллям, принаймні певною мірою.

На підставі аналізу численних спроб визначення головних трендів сучасних міжнародних відносин доходять висновку, що існує певний консенсус щодо визначення трьох найголовніших з них: глобалізація, інтеграція і демократизація. При цьому акцентується увага на тому, що глобальні тренди мають циклічно-хвильовий характер, розвиваються нерівномірно та нелінійно, а їх переплетіння породжує нову якість.

Основними елементами нестабільності виступають негативні наслідки глобалізації: нерівномірний розподіл переваг в процесі глобалізації світової економіки, погана керованість процесів глобалізації, поляризація в межах окремих країн та регіонів (глобальна асиметрія сучасного світу), загроза конфліктів на глобальному, регіональному, національному рівнях, загроза для деяких держав переходу контролю над їх економікою від національних урядів до більш потужних держав або транснаціональних корпорацій. Неоліберальна модель глобалізації сприяє консервації негативних моментів у світовій економіці. Вона призводить до регіоналізації або фрагментації, тобто посилення соціально-політичної гетерогенності світу на фоні вестернізаційного тиску з боку Заходу. Спостерігаються спроби різних країн та народів відгородити себе від негативних наслідків глобалізації шляхом пошуку специфіки свого регіону, своєї ідентичності. Тому головне завдання, з яким зіткнувся світ, – це забезпечення позитивного змісту глобалізації, перетворення глобалізації на позитивний чинник для всіх народів світу, для чого вона повинна базуватись на принципах справедливості, рівності і солідарності. Глобалізація 2.0 має відрізнитись від попередньої. Виникає новий світовий порядок, коли економічна влада переміщується в Азію, зростає просторове охоплення і щільність глобальних взаємозв'язків, ускладнюється їх структура, зростає ступінь взаємозалежності країн та народів.

Таким чином, посилення елементів хаотичності в умовах глобалізації має негативні наслідки для сучасної міжнародної системи. Світ опинився перед новими ризиками, які мають не тактичний, а системний характер, стали наслідком системних змін у міжнародних відносинах. Структурні зміни в міжнародних відносинах супроводжуються трансформацією старих та виникненням нових загроз міжнародному порядку, кардинальним чином

впливаючи на зміни середовища сучасної міжнародної системи. Міжнародні процеси все більш визначаються хаотичною взаємодією гравців різної природи – від держав до транснаціональних акторів та окремих індивідів. У процесі їх аналізу необхідно враховувати зміну політичної структури світу, кризу інституту глобального лідерства, переміщення центру світового розвитку, інверсію фундаментальних цінностей. Одним з головних сучасних глобальних трендів міжнародних відносин є зниження ступеня захищеності людства, що потребує формування нового світового порядку, решта мегатрендів, зокрема зміна політичної структури світу, переміщення центру світового розвитку, інверсія фундаментальних цінностей похідні за функціональною приналежністю до нього. Визначальним для існування і розвитку міжнародної системи та її складників є той міжнародний порядок, який вибудовує ієрархію відносин між провідними державами.

Демократизація в контексту глобалізації

На початку ХХІ ст. очевидним стає той факт, що встановлення демократії в тій чи іншій країні не завжди зумовлено внутрішніми процесами. Важливу роль у встановленні демократичних режимів на початку ХХІ ст. відіграють зовнішні фактори. Причому, якщо раніше використовувалася система стимулів, засобів переконання, то тепер формою впливу середовища на демократизацію стає і прямиї примус у вигляді політичного та силового тиску.

На підставі виробленої політологами теорії (Р. Даль, С. М. Ліпсет, Х. Лінц) ми визначаємо демократію як правління політичного прийняття рішення представниками, обраними на конкурентних виборах. Демократія вважається консолідованою, коли її суб'єкти втрачають і передають владу. Відомим підходом до вивчення демократії є «плюралізм» (за твердженням Р. Даля – «поліархія»), де основними вимірами політичного режиму виступають «змагальність» і «участь», а головними індикаторами демократії – низка громадянських та політичних прав і свобод. Відповідно до цієї теорії, демократія виникає та зберігається через тиск з боку середнього класу на протодемократичні цінності. Демократія з'являється, коли у населення переважно у середнього класу, є схильність до неї, а виникнення демократії – створення виборів (Х. Лінц, С. М. Ліпсет).

Існує також альтернативний підхід – «змагальний елітизм», що аналізує демократію через рівновагу сил між організованими соціальними групами. Створення демократії – результат діяльності еліт. Так, для Б. Мура демократія виникла, коли союз між аристократією і буржуазією збалансував державу. Але там, де буржуазія була слабка або підпорядкована державі, демократія виникла з вродженою слабкістю, що сприяє власній смерті. Водночас, згідно з твердженням Ч. Тіллі, демократія виникає з війни.

Демократія – система «досягнення політичних рішень, за яких індивіди прирікають владу вирішувати їх шляхом конкурентної боротьби за голоси народу». Таким чином, народ лише обирає групу осіб, яка потім приймає кардинальні рішення без його відома та участі. Тому сутністю демократії є електоральне суперництво. У цьому зв'язку «теорія демократії не може обмежувати себе однією єдиною метою, а навпаки, вона повинна комбінувати більшу кількість уявлень про цілі, які викристалізувалися в теорії демократії, а також у демократичній практиці та виявилися соціально значущими...».

Наступною важливою категорією є демократизація. Вона має два значення:

1. Встановлення демократичних інститутів в окремо взятій країні, де демократизація буде тотожна поняттю «демократичний транзит», що характеризує особливості перехідного періоду від авторитаризму до демократії.

2. Збільшення кількості демократичних держав, які якісно змінюють міжнародні відносини.

У першому випадку демократизація є предметом політичної науки. У другому – світової політики та міжнародних відносин.

Масштабність демократизації, яка охоплює більше половини населення і території Землі, а головне, найпотужніші країни, безперечно, свідчить про якісну зміну соціально-політичного стану світового співтовариства. Складається глобальне середовище, в цілому сприятливе для трансформування системи міжнародних відносин. У цьому контексті, на особливу увагу заслуговують дослідження професора А. Мельвіля, який уже в 90-х рр. ХХ ст. досліджував проблеми демократичного транзиту і розглядав третю хвилю демократизації як глобальну і транснаціональну особливість світового розвитку.

У зв'язку з одночасним переходом великої кількості держав до демократичної форми правління в 70–90-х рр. ХХ ст. було сформовано поняття «хвилі демократизації». Внаслідок аналізу більш ранніх переходів до демократії С. Гантінгтон вибудував теорію «трьох хвиль демократизації». Його, що стала вже класичною, робота «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття» вперше детально розглядає політичний процес переходу держав – від недемократичних до демократичних системам. Автор аналізує причини виникнення хвиль демократизації і одним з перших зазначає, що в третій хвилі «заміни мали більш насильницький характер, аніж трансформаційний».

С. Гантінгтон вводить поняття «хвиля демократизації», під якою він розуміє групу переходів «від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються в певний проміжок часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямі в даний період». До неї зазвичай належить також лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, які не стають повністю демократичними. Крім нього зазначену концепцію розробляли Р. Дікс, Л. Даймонд та Ф. Шміттер.

Протилежної точки зору дотримується Ф. Фукуяма. Його ідеї засновані на припущенні, що кінець «холодної війни» означав закінчення широкомасштабного конфлікту в глобальній політиці та виникнення єдиного, гармонійного світу: «Для серйозного конфлікту потрібні великі держави, які все ще знаходяться в рамках історії, а вони саме і йдуть з історичної сцени». Тому великі потрясіння глобального масштабу нині виключені. Водночас, Ф. Закарія, головний редактор американського часопису «Newsweek International» вважає, що демократичну систему правління можна вважати абсолютним благом, вона може бути і неліберальною. З. Бжезинський розвиває ідею «тектонічного зсуву» в політичній історії сучасного світу. Цей зсув втілюється у переході функції глобального лідерства від одного континенту до іншого, а саме – від Євразії до Північної Америки, представленої Сполученими Штатами. Він бачить шлях демократизації: «Європа також служить трампліном для подальшого просування демократії в глиб Євразії. Розширення Європи на схід може закріпити демократичну перемогу 90-х рр.».

У дослідженнях глобальних демократичних хвиль можуть бути виділені декілька течій. Крайні полюси займають прихильники інтервенціонізму та обмеженості суверенітету, з одного боку, і прихильники міжнародного співтовариства – об'єднання рівноправних і суверенних держав, з іншого. Його представники виходять з демократизації як головної тенденції сучасного світового розвитку (М. Лебедева, А. Мельвіль, Д. Тренін), поділяють теорію «демократичного світу» (В. Кулагін, Ю. Давидов), ідеї «гуманітарної інтервенції» та «обмеженого суверенітету» в епоху глобалізації (А. Нікітін, Ю. Федоров). Разом з тим, аналіз

цих досліджень являє собою проблемне поле для визначення сучасного етапу процесу демократизації.

Дослідники виділяють три хвилі демократизації. Розуміючи ступінь умовності своїх досліджень, С. Гантінгтон виділив такі межі хвиль демократизації:

- а) перша, довга хвиля демократизації 1828 – 1926 рр. та перший відкат 1922 – 1942 рр.;
- б) друга, коротка хвиля демократизації 1943 – 1962 рр. та другий відкат 1958 – 1975 рр.;
- в) третя хвиля демократизації з 1974 р. і до початку XXI ст.

Як критерії демократичного мінімуму, дослідники визначили, по-перше – 50 % дорослого чоловічого населення повинно мати право голосу; і, по-друге, відповідальний глава виконавчої влади повинен або зберігати за собою підтримку більшості у виборному органі влади, або обиратися під час періодичних загальнонаціональних виборів. Друга світова війна призвела до початку другої хвилі демократизації, але наприкінці 1950-х політичний розвиток набув чітко авторитарного характеру і до початку 1960-х рр. друга хвиля демократизації вичерпала себе.

Глобальний поворот від демократії в 1960-х – на початку 1970-х рр. мав вражаючі розміри. За однією з оцінок, третина з 32 діючих демократій, що існували в світі у 1958 р., перетворилася на авторитарні режими до середини 1970-х рр. Авторитарні транзити подібного роду не тільки викликали до життя теорію бюрократичного авторитаризму, покликану пояснити зміни, що відбуваються в третьому світі. Вони породили значно більш песимістичний погляд на придатність демократії для країн, що розвиваються, і посилили занепокоєння життєздатністю демократії в розвинених державах, де її різновиди існували багато років.

Третя хвиля демократизації почалася у 1974 р після падіння португальської диктатури, і протягом майже двадцяти років демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже у тридцяти країнах Азії, Європи та Латинської Америки. У деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів, а в інших – рухи, що виступали за демократію, підсилювалися та легалізувалися. Спочатку цей демократичний прилив проявив себе в Південній Європі. Через три місяці після португальського перевороту зникли військові режими у Греції та Іспанії.

Наприкінці 1970-х рр. демократична хвиля докотилася до Латинської Америки (Болівія, Еквадор, Перу). У 1982 р поразка у війні з Великою Британією підірвала позиції аргентинського військового уряду і привела до обрання цивільного президента та уряду. У 1984 р обрані цивільні президенти в Бразилії та Уругваї. У Центральній Америці демократизація почалася у Гватемалі, Гондурасі та Сальвадорі.

Демократичний рух заявив про себе і в Азії. На початку 1977 р. перша демократія третього світу – Індія – проживши півтора року в умовах надзвичайного стану, повернулася на демократичний шлях розвитку. У 1983 р. в Туреччині внаслідок виборів було сформовано цивільний уряд, а на Філіппінах відновлена демократія. У 1987 – 1988 рр. демократизація досягла Пакистану, Південної Кореї та Тайваню.

Наприкінці 1980-х рр. демократична хвиля захлеснула комуністичний світ. Проте в середині 1990-х рр. С. Гантінгтон почав стверджувати, що з третьою хвилею демократизації виникла проблема «не перевороту, а ерозії: періодичного або поступового послаблення демократії тими, хто обраний для того, щоб керувати нею». Разом з цим, саме тоді третя хвиля демократизації наблизилася до межі, та головним завданням у найближчі роки буде консолідація та поглиблення нових демократій, запобігання третій відкатній хвилі демократичних катастроф. При цьому, «якщо в найближчі 10 – 20 років значна частина

демократичних держав третьої хвилі зможе домогтися поглиблення та консолідації демократії, кількість демократичних держав істотно зросте і світ буде перетворений». Цим обґрунтовується наступ четвертої хвилі демократизації саме з початку XXI ст. Водночас, третя хвиля демократизації практично не торкнулася мусульманського світу, в якому держави Заходу побачили наявність загроз та стали шукати інструменти захисту власної безпеки. Тут легальним і «зручним» інструментом стала демократія. Тому демократизація, вперше так явно здійснювана зовнішніми акторами з початку XXI ст., відрізняється від попередніх хвиль та підтверджує висновок про настання нової, четвертої.

Внаслідок кардинальних змін глобального характеру демократизації слід визнати наявність її четвертої хвилі, яка є новим етапом у глобальному переході до демократії. Четверта хвиля демократизації – новий етап у глобальному переході до демократії, а її особливість полягає в тому, що перехід до демократичних форм правління здійснюється, насамперед, завдяки зовнішнім чинникам – «гуманітарних інтервенцій», застосуванню військової сили, політичному тиску і впровадженню інститутів демократії ззовні, а також внаслідок масового виступу широких верств населення.

Четверта хвиля демократизації включає також у себе так звані «кольорові революції», які охопили значну частину пострадянського простору і низку країн в інших регіонах світу. Вони відбулися в Грузії (Революція троянд), в Україні (Помаранчева революція та Революція Гідності), в Киргизії (Революція тюльпанів), в Лівані (Кедрова революція). Водночас, вони не мали результатів у Білорусі та Узбекистані, хоча Захід докладав чимало зусиль щодо змін ситуації, що склалася в цих країнах. Але, в будь-якому разі, успішності чи неуспішності події в кожній з цих країн набували з самого початку міжнародного звучання. Четверта хвиля привела до майже безмежного «демократичного месіанства» на світовій арені. Внутрішньополітичним процесам стали активно і цілком відкрито допомагати ззовні. Демократизація стала головною метою провідних держав світу. Сьогодні доцільно говорити про існування штучно викликаної четвертої хвилі демократизації, в якій зовнішньополітичні зусилля починають відігравати вирішальну роль.

Особливістю четвертої хвилі демократизації є її вплив на політику держав. Вона полягає в тому, що перехід до демократичних форм правління здійснюється, насамперед, завдяки зовнішнім чинникам – «гуманітарним інтервенціям», застосуванню військової сили, політичному тиску і впровадженню інститутів демократії ззовні, а також внаслідок масових виступів широких верств населення. «Кольорові революції» показали, що демократію можна поширювати не тільки за допомогою військових дій, але і мирним шляхом, через діяльність неурядових організацій та фондів. Однак, як ми бачимо нині, прагнення прискорити розвиток демократії в окремих країнах тиском ззовні неминуче призводить до відходу від її принципів як на міжнародній арені, так і в середині країн.

Аналізуючи хвилі демократизації та їх відкати, С. Гантінгтон дійшов таких висновків. По-перше, причини переходів від демократичних до авторитарних політичних систем відрізнялися не менше, аніж причини переходів від авторитаризму до демократії та перепліталися з ними. Серед факторів, що сприяли транзиту під час першого і другого відкатів є:

- 1) недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед провідних груп політичної еліти та широкої громадськості;
- 2) загострення соціального конфлікту або економічної кризи, що підвищили популярність жорстких заходів, які могли бути застосовані тільки авторитарним урядом або режимом;

- 3) громадсько-політична поляризація, яка найчастіше викликана діями «лівих» урядів, що намагалися занадто швидко проводити велику кількість соціально-економічних реформ;
- 4) рішучість консервативних груп середнього і вищого класу прибрати популістські та «ліві» рухи, а також нижчий клас від політичної влади;
- 5) зникнення верховенства закону і порядку внаслідок тероризму і повстанських рухів;
- 6) інтервенція або загарбання недемократичною іноземною державою;
- 7) ефект «снігової кулі» у вигляді краху або повалення демократичних систем в інших країнах.

По-друге, переходи від демократії до авторитаризму, окрім тих, що були викликані діями іноземних акторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або поблизу від неї в демократичній системі. За одним або двома можливими винятками, не було випадку, аби знищення демократичної системи викликало всенародне голосування або всенародне повстання. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму набувало форми військових переворотів або дій, здійснюваних виконавчою владою, коли демократично обраний глава виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував усю владу в своїх руках, зазвичай шляхом оголошення надзвичайного або воєнного стану.

По-третє, у багатьох випадках, як першого, так і другого відкатів, демократичні системи замінювалися новими формами авторитарного правління. Так, бюрократичний авторитаризм відрізнявся від колишніх форм військового правління своїм інституційним характером, передбачуваним безстроковим правлінням та економічною політикою. Фашизм та нацизм відрізнялися від колишніх форм авторитаризму масовою базою, ідеологією, партійною організацією, прагненням охоплення і контролю більшої частини суспільства та політичної системи. По суті, нові форми авторитаризму являли собою реакцію на соціальний та економічний розвиток.

Як причини, що сприяли третьому відкату, можливо визначити:

- 1) зниження легітимності демократичних режимів через систематичну нездатність діяти ефективно;
- 2) загальні громадсько-політична або економічна кризи, які також можуть в багатьох державах позбавити демократію легітимності;
- 3) виникнення ефекту «снігової кулі» через перехід до авторитаризму демократичної або великої держави;
- 4) перехід кількох нещодавно демократизованих країн до диктатури через відсутність багатьох необхідних для демократії умов, що також може призвести до ефекту «снігової кулі»;
- 5) успішна експансія з боку недемократичної держави стосовно демократичної країни;
- 6) виникнення різних форм авторитаризму, що відповідають потребам свого часу: олігархічний авторитаризм, авторитарний націоналізм, релігійний фундаменталізм, популістські або групові диктатури, які можуть поставити під свій контроль суспільство.

ДЖЕРЕЛА

- Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. 472 с.
- Глобалізація: навч. посіб. / М. Вотс, В. Босхард, Д. Хамелс та ін. ; пер. з англ. В. Алексахин ; адапт. Н. І. Гражевська. К. : Амадей, 2007. 476 с.
- Глобальні тренди міжнародних відносин. Монографія. К. : Вадекс. 2020. 524 с
- Камінська Н.В. Вплив глобалізації та регіоналізації на сучасні міжнародноправові відносини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 120. Ч. 1. С. 5
- Конспект лекцій з дисципліни «Теорія міжнародних відносин» / Укл. Чістякова І. М., Кубко В. П., Кудлай І. В., Кривдіна І. Б. Одеса: ДУ ОП, 2021. 223 с.
- Коротков Д. ВПЛИВ ЛІБЕРАЛЬНО-ІДЕАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМКУ НА ТРАДИЦІЙНУ ГЕГЕМОНІЮ РЕАЛІСТІВ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2020. Т. 12. № 2. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/25647/1/1.%20%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%20%D0%B4.%20%D1%81..pdf>
- Лозовицький О. ГЛОБАЛЬНІ ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ ЯК ОСНОВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ. *ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. НАУКОВІ ЗАПИСКИ*. Випуск 2 (94). 2018. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/lozovytskyi_globalni.pdf
- Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. К.: Знання, 2007. 461 с.
- Міщенко А. Новий світовий порядок: міжнародний дискурс. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. Випуск 6. 2020. С. 44-55.
- Співак В. ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ. *Держава і право*. Випуск 54. 2011. С. 596-602.
- Соснін О., Воронкова В., Постол О. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2015. 556 с.
- Толстов С. Міжнародна система початку ХХІ століття. *UA Foreigning affairs*. 2013. № 9. С. 8-11.
- Юськів Б. Концепція і парадигми глобального управління. *Політичний менеджмент*. № 1. 2009. С. 119-130.
- Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems. URL: http://online.sfsu.edu/sguo/Renmin/June2_system/Political%20System_Easton.pdf
- Hatsuse R. International System. URL: <https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E6-32-05-05.pdf>
- Populist Anti-Globalization. URL: <https://www.populismstudies.org/Vocabulary/populist-anti-globalization/>

Rutherford J. Globalization and Antiglobalization: Dynamics of Change in the New World Order. URL: https://books.google.com.ua/books?id=qV-1DwAAQBAJ&pg=PA8&lpg=PA8&dq=antiglobalization&source=bl&ots=jL7GjQaQLq&sig=ACfU3U00ZueCnUmteCV4KmOaGZ9iE_PUGQ&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwigh7agvuOAAxUOJRAIHZkODtk4ChDoAXoECBYQAw#v=onepage&q=antiglobalization&f=false

Starr Harvey. Democratic Dominoes: Diffusion Approaches to the Spread of Democracy in the International System. *Springer Kink*. 2021. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-78907-7_5

Tamaki T. Levels of analysis of the international system. URL: <https://dspace.lboro.ac.uk/2134/17287>

Навчально-методичне видання

КАРПЧУК Наталія Петрівна

МІЖНАРОДНІ СИСТЕМИ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ РОЗВИТОК:

Конспект лекцій

Для здобувачів освіти магістерського рівня ОПП «Міжнародна інформація та суспільні комунікації» та «Міжнародні відносини»

спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Подано в авторській редакції